

kleio

30e jaargang nr. 2 maart 1989

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

VISIES EN EINDTERMEN

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.

N.J. Stam, *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.

L.J.G. van Schie, *1e secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.

Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.

H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.

Mevr. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.

Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-61 09 7.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,—
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,—
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,—
 4. Studenten f 65,—
 5. Partnerlidmaatschap f 25,—
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incl. deeleel met (mini) didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.

C. Bogaerts, IJsselstein.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen

Secretariaat: C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01 720-4 40 61.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,—; buitenland (excl. België) f 95,—. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingenmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,— voor een hele pagina, f 275,— voor een halve en f 175,— voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Wilhelminische schoolboeken
E.M. Janssen Perio

10 Nieuwe leerboeken voor geschiedenis in de Sovjet-Unie
M. Jansen

13 De geschiedenis volgens H.J.A. Hofland
G. Peek en D. Verkuil

16 Leven voor en na de dood
H. Spiering

23 Ideeetje Misschien...?

25 Boek van de maand
H. Verbraeken

27 In 't kort en recensies

34 Opinies

35 Het advies eindtermen basisvorming voortgezet onderwijs geschiedenis en staatsinrichting
— Onderwijscommissie NHG en VGN (L. de Blois)
— Verontrust over de basisvorming (Commissie Havo/Vwo)
— Een gemiste kans (J. Toebes)

39 Kleio-krant

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printeruitdraai in double strike-/ NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Wilhelminische schoolboeken

E.M. Janssen Perio

'Het huis Hohenzollern werd gerepresenteerd door Wilhelm II, volgens een kenner zo uit Proust en volgens mij in elk geval hard uit Duitsland weggelopen en dat op die Novemberdag in 1918, toen hij, kleums op het perron van een Limburgs stationnetje staand, voor het eerst in zijn leven heel Duitsland achter zich had — en voorgoed' (J. Presser).¹

'Was konnte dies heissen: Sterben lernen? Ich hatte einmal meinen Bruder gefragt, was für ihn das Schönste im Leben bedeuten würde, und er hatte mir geantwortet: "Das Schönste im Leben, das wäre, als zwanzig-jähriger Leutnant in einem Strassengraben vor Paris zu verrecken". Das mochte wohl angehen, dachte ich und zählte die Jahre' (Ernst von Salomon, *Die Kadetten*, Berlin 1933, p. 48).

In 1888 beleefde men in Duitsland een 'Driekeizerjaar'. Op 9 maart stierf de oude keizer Wilhelm I — de eerste keizer dus van het in 1871 geproclameerde 'tweede Duitse Keizerrijk' — en kwam onder de meest droevige omstandigheden zijn zoon keizer Friedrich III aan de macht. Hij was een doodzieke man, die lijdend aan een acute keelkanker niet eens meer kon spreken. De korte tijd van zijn keizerschap heet in Duitsland de '99 dagen', ter onderscheiding van de bekende 100 dagen van Napoleon.

Zijn zoon, die hem als Wilhelm II opvolgde, vertegenwoordigde in zijn persoonlijkheid en idealen het volstrekte tegendeel van zijn vader, op wie met name de Duitse liberalen hun hoop hadden gevestigd. Ook trouwens — en misschien nog meer — van zijn moeder, die als oudste dochter van koningin Victoria van Engeland en prins Albert, zich hiervan zeer goed bewust is geweest en die zich over haar eigen zoon geen enkele illusie heeft gemaakt.

De allereerste regeringshandeling van de jonge Wilhelm was trouwens de omsingeling van het Potsdamse 'Neue Palais' onmiddellijk na de dood van zijn vader, waarna de militairen alle kamers, kasten en bureaus doorzochten.²

Op de persoonlijkheid van Wilhelm II kan ik hier niet ingaan, maar het is wel duidelijk dat hij vanaf het allereerste begin van zijn regering niets anders heeft gedaan dan 'zijn' volk ervan te doordringen dat het onder zijn voortreffelijke leiding een grootse toekomst als wereldmacht tegemoet ging. Het nationalistische getetter en imperialistische gebral, waarin vanaf 1888 in een stroom van

Visies op het doel van het geschiedenisonderwijs en de daarbij passende stofkeuze staan op het ogenblik in de belangstelling. De reacties op het eindtermenvoorstel geschiedenis en staatsinrichting verderop in dit nummer van *Kleio* getuigen daarvan. Gaat het alleen om doelen buiten het vak of moet het verleden ook omwille van zichzelf een plaats hebben? Of is het alleen een zee van mogelijkheden tot stofkeuze? Bestaat er zoiets als 'datgene waarvan iedereen vindt dat je het op school toch eigenlijk geleerd moet hebben'. In de hierna volgende artikelen komt deze problematiek aan de orde.

Allereerst gaat Dr. E.M. Janssen Perio in op de stofkeuze van geschiedenis-schoonboeken in Duitsland tijdens Wilhelm II. De eenzijdigheid ervan leidde tot niet veel goeds.

De drie keizers: boven Wilhelm I, links Friedrich III en rechts Wilhelm II.

redevoeringen van de Keizer deze boodschap aan het Duitse volk en de wereld werd verkondigd — en uiteraard door een stoet van dankbare en volgzaam onderdanen nagepraat en nageprekt — heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat in 1914 de Duitse dienstplichtigen en vrijwilligers met een huiveringwekkend enthousiasme naar de slagvelden afmarcheerden.³ Bovendien — wat nog erger was — talloze diepzinnige en geleerde heren in Duitsland legden haarfijn uit, wat voor een grandioze zaak de oorlog

in het algemeen en deze oorlog in het bijzonder voor het Duitse volk betekende.⁴ De idiotie en hysterie die deze oorlog ontketende en mogelijk maakte, is uiteraard aan geen enkel (belligerent) volk in Europa voorbijgegaan; niettemin is het evident dat in geen enkel land het 'verraad der klerken' in de vorm van een of andere 'oorlogsfilosofie' (om van de 'oorlogstheologie' maar te zwijgen) deze afmetingen heeft aangenomen.⁵ Wie ooit enige kennis heeft genomen van wat Duitse geleerden en publicisten tij-

Willem de Zwijger en Wilhelm de Zwetser.
Karikatuur van Johan Braackensiek in 'Weekblad
voor Nederland', Amsterdam 1900.

dens de 1e Wereldoorlog zo al hebben gede-biteerd, kan zich niet meer verbazen over het massale overlopen van de Duitse intel-ligentsia in 1933.

De grote vraag is deze: wat is er met 'de Duitse geest' in het Wilhelminische Duits-land eigenlijk gebeurd? Of, om de vraag te specificeren: in welke geest zijn miljoenen Duitsers in deze tijd opgevoed en opgeleid? Zelfs in deze beperkte vorm is de vraag bet-ter in enige jaargangen van *Kleio* dan in één artikel te beantwoorden, en ik wil de kwes-tie dus beperken tot het medium van de historische vorming dat het historische schoolboek (of zo men wil: 'leerboek') ver-tegenwoordigt. Waarbij ik er met Fontaine van uitga, dat het schoolboek een even onderschatte als invloedrijke vorm van ge-schiedschrijving betekent.⁶ Want het lijkt me duidelijk: de jonge lieden die in 1914 zo gek waren om zich enthousiast te wijden aan het bedrijf van het slachten en laten slachten en dit liefst vier jaren lang (maar dat wist men van te voren niet) — waren niet 'van nature' gek, ze waren en werden gek gemaakt door hun opvoeders, oplei-ders en boeken, waarin de heren (nog geen dames!) pedagogen en didactici de visie op de geschiedenis, die zij aan hun leerlingen wilden overdragen, hebben neergelegd.

Het Georg-Eckert-Instituut

In Duitsland is er één plaats, waar men schoolboeken op het gebied van de geschie-denissen en aardrijkskunde (en dergelijke) uit de gehele wereld kan raadplegen — en nog wel in een open opstelling! — en dat is het *Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung*, genoemd naar de stichter ervan, in Brunswijk (Braunschweig). Een tijdje geleden heb ik daar twee kasten met historische schoolboeken uit de Wil-helminische tijd geraadpleegd. Ik heb me daarbij beperkt tot de boeken uit die tijd voor het voortgezette onderwijs en de lera-ren- en onderwijzersopleidingen. Het aantal verschillende 'methodes' dat ik heb doorge-nomen, is ongeveer dertig. Verreweg de meeste boeken waren van na 1900 en een aantal stamden ook — al dan niet in bewer-king — uit de tijd van de 1e Wereldoorlog. De tijd daarna heb ik, met één uitzondering, buiten beschouwing gelaten.⁸

De algemene indruk, die ik aan deze boeken overhield, was dat hier zonder enige uit-zondering met een verbijsterende een-tonigheid en eenstemmigheid steeds dezelfde boodschap werd uitgedragen: die van de glorieuze opkomst van het moderne, Wil-helminische Duitsland onder de bezielende leiding van het huis Hohenzollern (dat alleen in een paar boeken voor Beieren wat min-der aandacht kreeg). Het Duitse volk had

het nu toch wel 'herrlich weit gebracht' — zo kan men de strekking van de Wilhelmini-sche rijksideologie wel samenvatten. Van enig streven naar een historische 'objectivi-teit' is geen sprake, evenmin als van een op-vallende belangstelling voor alles wat zich buiten of zonder Duitsland in de wereld had afgespeeld. De geschiedenis is hier in-derdaad op zeer consequente en metho-dische wijze gedegradeerd tot een instru-ment van indoctrinatie.

Wat niet wegneemt, dat men tegenover dit verschijnsel toch met een aantal vragen blijft zitten, die mij in dit gebouw en als het ware in gesprek met deze 'vorigen', de Duitse schoolmeesters van weleer, ook wel bezig-hielden.⁹ Geloofden de heren auteurs van deze boeken zelf inderdaad zo heilig in de boodschap die zij hier brachten? En wat moeten de beklagenswaardige schoolmees-ters, die er wat minder of zelfs helemaal niet aan geloofden, met deze boeken hebben ge-daant? Anders gezegd: hoe groot was eigen-lijk de vrijheid van de docenten, om van dit opgelegde rijksoptimisme — als overkoe-peling van die andere drie 'ismen': natio-nalisme, militarisme en imperialisme — af te wijken en een eigen, ja zelfs kritisch geluid te laten horen?

Naar ik vrees moet deze vrijheid, zeker in Pruisen, doorgaans zeer klein zijn geweest. Eén van de verklaringen voor de in deze schoolboeken opgeslagen eenstemmigheid en eentonigheid ligt zeker in een overheids-toezicht, dat geen afwijkende meningen toe-liet.

De toon werd gezet op initiatief van de jon-ge keizer Wilhelm II, die hierbij werd gese-cundeerd door zijn invloedrijke opvoeder Dr. Hinzpeter. In zijn 'allerhögste Order' van 30 augustus 1889 was sprake van de taak van het geschiedenisonderwijs, met na-me op de 'höhere Schulen'. Er werd voor-geschreven dat de geschiedenis moest wor-den behandeld tot aan het jaar van de rege-ringsaanvaarding van Zijne Majesteit. Daar-bij moest de zegenrijke 'sociaalpolitieke' wetgeving in Pruisen worden belicht en te-vens de verderfelijke van de sociaal-democratie en het 'onmogelijke' karakter van de socialistische theorieën aan de orde gesteld.¹⁰ Het ging dus om een verschuiving van het zwaartepunt in de behandeling van de geschiedenis naar de moderne en heden-daagse geschiedenis (we kennen dat!), maar dan in de ware, nationale en antisocialisti-sche geest.

De taak van de schoolboekenschrijvers was hiermee in beginsel vastgelegd: te fungeren als des Keizers inktkoolies!¹¹

Op initiatief van de keizer werd in 1890 een Pruisische 'schoolconferentie' georgani-seerd, waarvoor een zestigtal uitgezochte (uiteraard!) onderwijzers werd uitge-nodigd. Van hoeveel gewicht Wilhelm de hele zaak vond, blijkt wel uit de twee lan-ge redevoeringen die hij tot de aanwezigen

Vrede betekent, God zij dank, nog geen demobilisatie!
Karikatuur van Caran d'Ache in 'Le Figaro', Parijs 1901.

richtte, waarin hij enige uitspraken deed, waarvan we nu, achteraf, de huiveringwekkende strekking kunnen beseffen.¹² 'Bisher', zo verklaarde Wilhelm tegen het einde van zijn slotrede, 'hat der Weg, wenn Ich so sagen soll, von den Thermopylen über Cannae nach Rossbach und Vionville geführt; Ich führe die Jugend von Sedan und Gravelotte über Leuthen und Rossbach zurück nach Mantinea und nach den Thermopylen. Ich glaube, das ist der richtige Weg, und den müssen wir mit unsrer Jugend wandern'.¹³

'Ich führe...' — in zijn beruchte 'Casarenwahn'¹⁴ moet Wilhelm inderdaad hebben gedacht dat Hij in en met Zijn Rijk — en met Zijn leger — alles deed en kon doen. De Duitse jeugd werd echter onder zijn leiding tenslotte naar de slagvelden van Tannenberg, Verdun en de Somme gevoerd.

Boeken met een gematigde opstelling

Onder de boeken die ik in Brunswijk heb bekeken, waren er twee die een uitgesproken ouderwetse indruk maakten en die nog niet aan de tijd van Wilhelm II bleken te zijn toegekomen. Van de bekende, voor-wilhelminische schoolboekschrijver Friedrich Kohlrausch¹⁵ was er een 14e druk uit 1891 (uiteraard in bewerking) van zijn 'Kurze Darstellung der deutschen Geschichte'; het sterfbed van Wilhelm I wordt hier nog net uitvoerig beschreven, maar over diens zoon en kleinzoon wordt verder merkwaardigerwijze gezweven. Van de succesvolle schoolboekauteur Wilhelm Herbst — hij was in 1825 geboren, 45 jaren na Kohlrausch! — was er de 7e druk van het 3e deel van zijn 'Historisches Hilfsbuch' (für die oberen Klassen der Gymnasien und Realschulen) van 1881 (de 1e druk was van 1864), dat eindigt met de behandeling van 'Der Nationalkrieg gegen Frankreich' (pp. 143-146) in het kader van 'Deutschlands Entwicklung und Erhebung bis 1871' sedert 1815 (pp. 137-146). Deze hoofdstuk-titel heeft uiteraard een programmatische lading, niettemin munt dit boek toch uit door een sobere, objectieve en gedetailleer-

de beschrijving van de gebeurtenissen — wat dit betreft betekenen de latere boeken bepaald een achteruitgang.

Sommige boeken vielen mij op, omdat zij weliswaar, als de anderen, den Keizer gaven wat des Keizers is, maar deze boodschap toch tamelijk beknopt of zelfs in een wat onderkoelde stijl brachten. In een 'Lehrbuch der Geschichte für Mittelschulen' van Dr. Karl Lorenz (1904) ligt dit om twee redenen voor de hand, en wel ten eerste, omdat het boek in een 350 pagina's de hele geschiedenis vanaf de Oudheid tot het heden behandelt, en ten tweede omdat het een Beiers schoolboek is, waarin dus na de 'regeringstijd van keizer Wilhelm II' (p. 346-347) nog de lotgevallen van 'Bayern unter Ludwig II. und Prinzregent Luitpold' moesten worden beschreven (p. 347-350). Met name de behoudzame beschrijving van de regering en de persoon van Ludwig II vormt hierin een waar meesterstuk (weliswaar werd hij, helaas, tenslotte gek, maar niettemin...).

Ook het 'Lehrbuch der Geschichte für die höheren Lehranstalten in Südwestdeutschland' van Dr. Friedrich Neubauer en Dr. Ferdinand Rösiger (2. Teil: 'Deutsche Geschichte für die mittleren Klassen' (1906) is weliswaar eerbiedig van toon, maar toch wel beknopt met zijn ca. 3 pagina's informatie over keizer Wilhelm II; dat verleide dus tot het bekende 'overslaan' of 'nog even snel doornemen'. Bepaald grappig doet hierin bijvoorbeeld de mededeling aan over de grondige voorbereiding van de nieuwe keizer voor zijn taak: 'Lange tijd voerde Prins Wilhelm het bevel over het Gardehusarenregiment. Tegelijkertijd werd hij onder toezicht van de Oberpräsident van de pro-

vincie Brandenburg ingewijd in het burgerlijke bestuur' (p. 297). Dat 'tegelijkertijd' is mooi, aangezien deze gehele inleiding, zoals men in Wilhelms memoires kan nalezen, zich uitstrekte van oktober 1882 tot maart 1883, toen hij inderdaad van 9 tot 11 uur 's morgens (en soms ook wel 's middags) in de leer was bij de Brandenburgse 'Oberpräsident' von Achenbach.¹⁶ Soldaatje spelen deed hij echter al veel langer — en met aanmerkelijk meer plezier — vanaf 1880 tot in 1888, toen dit spel eigenlijk alleen maar andere vormen aannam: van parades en manoeuvres heeft Wilhelm nooit genoeg kunnen krijgen (met als één van de irriterende kanten voor de deelnemers, dat de door de Keizer aangevoerde partij altijd moest winnen!).

Het verst in zijn veronachtzaming van Wilhelm II ging nog een zekere Dr. Harry Bretschneider, die in zijn 'Hilfsbuch für den Unterricht in der Geschichte' ('auf höheren Lehranstalten', 7. Teil: 'Vom Westfälischen Frieden bis zur Gegenwart', 4. dr., Halle 1905) trouwens toch een wat eigenzinnige indruk maakt. Hij lijkt wel een bewonderaar van keizer Wilhelm I en Bismarck ('eine der grössten Persönlichkeiten der Geschichte aller Zeiten'; p. 182) en — ondanks een betrekkelijk zakelijke behandeling van socialistische theorieën — toch een waar-schuwer voor het socialisme: 'De veranderde levensomstandigheden maken een geleidelijke verandering van de sociale orde noodzakelijk, waarbij het er op aankomt de fouten van de sociaaldemocratie te vermijden en bestrijden'.¹⁷ Maar van Wilhelm II wordt alleen de opvolging vermeld, en dat zweemde eigenlijk al naar majesteitsschen-nis.

Familiefoto: voorgrond koningin Victoria van Engeland en haar oudste dochter Victoria, 's Keizers moeder — staand v.l.n.r. prins Albert, Wilhelm II, en de latere koning Edward VII. (Uit: Virginia Cowles, De 'Kaiser', Amsterdam 1964, p. 176)

Wilhelm II door Max Kaner, 1890.

De Keizer in al zijn glorie

In alle andere boeken is echter geen enkele grens gesteld aan de verheerlijking van de keizer: de methodische pluimstrijkerij die in de kritiek op Wilhelms regiem – en die was er in overvloed! – als 'Byzantinisme' werd gekarakteriseerd, viert in deze boeken hoogtij. Dit valt nog het meest op in de methodes die als handleiding voor de leraren aan de 'Volksschulen' bedoeld zijn en die bij voorkeur 'regressief' te werk gaan, dat wil zeggen het hele rijtje Hohenzollerns afwerken, te beginnen met de Keizer zelf. Het overslaan of niet-meer-aan-toekomen werd zo wel moeilijk gemaakt, en bovendien handelde men zo in de geest van de keizerlijke schoolconferentie-rede.

Een gruwelijk voorbeeld is bijvoorbeeld het boek van 'Rektor' W.L. Hardt: *'Präparatio-*

nen für den Geschichtsunterricht in Volksschulen' (1911; 1. Bd., Mittelstufe), waarin nauwkeurig wordt uiteengezet, hoe de docent ten overstaan van zijn leerlingen met de Keizer moet omspringen. Te beginnen met het 1e hoofdstuk: 'Unser Kaiser und sein Haus', waarin allerlei aspecten aan de orde komen ('a/ 'Des Kaisers Person, Name und Alter, b/ 'Wo unser Kaiser wohnt', c/ 'Was unser Kaiser zu sagen hat', enzovoort).

Daarbij worden de meest erbarmelijke anekdotes methodisch-didactisch uitgemolken, zoals bijvoorbeeld het verhaal: 'Der Kaiser und der Leiermann' (p. 12). De Keizer gaat 's winters ('Es war seht kalt') in een slee 'spazieren', met naast hem 'ein hoher Officier'. Voor een huis staat een 'orgelman' (met een draaiorgeltje dus, zoals bij Schubert), bibberend van de kou. De Keizer heeft natuurlijk medelijden, maar de 'hoge officier' vindt in zijn geldbuidel geen klein geld. Waarop de Keizer – u raadt het! – verklaart: 'Geef u hem dan maar groot geld, dan hoeft de arme man niet te bevriezen!' Daarop gaf de officier de orgelman een goudstuk. Toen reed de keizer verder. De arme orgelman echter huilt van vreugde. Dit is dus A/, de 'presentatie'. Volgt B/: 'verdieping' ('Vertel, hoe de Keizer gaat spazieren! Wie rijdt met hem mee? Geef aan, hoe het weer was! Wie zag de Keizer toen!', enzovoort). Tenslotte (wijd gedrukt): C/ Oefening: 'Vertel, hoe de Keizer een arme orgelman vreugde bezorgt! en inprenting (Einprägung). Dramatische uitbeelding. Bedenk, jij was de orgelman. Vertel nu, wat je hebt beleefd! Neem aan, jij was de officier, die naast de Keizer zat. Je komt nu thuis en vertelt dit verhaal'.

Ik ben op dit geval iets uitvoeriger ingegaan om aan te tonen, welke monsters rond de eeuwwisseling uit de verbintenis van pedagogische razernij en monarchaal idiotisme konden ontstaan. Een volgende verhaal ('Hoe onze Keizer voor de arme mensen zorgt') moest de kinderen trouwens wijsmaken, dat arme en oude Duitsers hun sociale zegeningen aan de Keizer persoonlijk te danken hadden (Een oude vrouw gaat maandelijks naar het postkantoor om zich haar 'Altersrente' oftewel 'Geld' te laten uitbetalen: 'Dieses Geld lässt ihr der Kaiser auszahlen').

Het lijkt allemaal onvoorstelbaar, maar dit soort zaken werden indertijd kennelijk van de Duitse schoolmeesters verwacht – en men weet eigenlijk niet, wie men meer moet beklagen: de meesters of de leerlingen. Zo braadt bijvoorbeeld de op al even soliede pedagogische grondslagen stoelende methode van een Max Reiniger, *'Der Geschichtsunterricht – Methodisches Handbuch nach den Grundsätzen der neueren Pädagogik'* (IV. Teil: 'Von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart', 2. dr., 1914) de

kleio

didactische boter al even bruin.

De nieuwste pedagogie diende, dit was wel duidelijk, ook hier de grondigste indoctrinatie – en zo werd bijvoorbeeld de brallerige proclamatie van Wilhelm van 1888: 'An mein Volk'¹⁸ didactisch ontleed ('zer-gliedert') onder de volgende gezichtspunten: 'Hoe Keizer Willem II. de macht en welvaart van het Rijk bevorderde' ('Haupt-frage') en: 'Welke gedachten vervulden de ziel van de Keizer, toen hij onder zo harde slagen van het noodlot de teugels van de regering moest grijpen?' (p. 144). Of, in een opmerkelijke variant: 'Hoe voelde het Duitse volk zich toen de Keizer deze grondslagen bekend maakte?' Antwoord: 'Het voelde zich tegelijk trots en gelukkig, dat Wilhelm II vast besloten was om in de geest van de beide eerste keizers de opbouw van het jonge Rijk te bevorderen en zijn voortbestaan te verzekeren' (p. 146) – je moet er maar op komen!

En niet te vergeten het onophoudelijke streven naar vrede van de Keizer: 'Hoe probeerde Keizer Wilhelm II de vrede te handhaven?' Wel: 'Spoedig na zijn regeringsaanvaarding bezocht de Keizer de heersers van Oostenrijk en Italië en hernieuwde de Driebond' (p. 146) – dus dat zat wel goed! In volstrekte harmonie hiermee streefde de Keizer trouwens naar een versterking van de Duitse 'Wehrkraft', aangezien elke zwakking hiervan de vijanden in verzoeking zou kunnen brengen...

En dan nog de Duitse positie als land der 'Mitte': 'In hoeverre vereiste de geografische ligging van het Rijk een groot, slagvaardig leger?' Antwoord: 'Het ligt midden in Europa, is rondom door verschillende, ten dele jaloerse ('scheelsüchtigen') burens ingesloten...' enzovoort.

Ter conclusie en als 'Zusammenfassung': 'Waarom onze Keizer (staat) voortdurend bedacht moet zijn op de versterking van de weermacht' (dik gedrukt, p. 150). Met als specificatie – de boodschap mocht toch nog niet overgekomen zijn! –: 'Samenvatting: Hoe onze Keizer voor de versterking en verbetering van de Duitse landmacht zorgde' (dik gedrukt, p. 151). En die landmacht – als deel van de weermacht – kon men dus in het jaar van het verschijnen van deze tweede druk – 1914 – best gebruiken!

'Das neue Reich – Deutsche Geschichte dem deutschen Volke und seiner Jugend erzählt' van Richard Kabisch, in 1914 verschenen, heeft wat minder didactische pretenties en babbelt er gewoon op los – maar de boodschap is in wezen identiek en bovendien door suggestieve illustraties ondersteund (van Hans Kohlschein). Ook hier is van een harmonieuze verbinding van de meest onnozele leuterkoek met de allergefste indoctrinatie sprake.

Uiteraard was en is alles wat de Keizer deed

en doet even nobel – en werken dat deze Keizer doet!¹⁹ 'Zeer vroeg in de morgen, om 6 uur, staat de Keizer op. Dan staan de dienaren klaar en brengen hem alles, wat hij nodig heeft, en helpen hem bij het aankleden. Dan gaat hij naar een van de woonkamers (!) en drinkt koffie met de keizerin...' Dann geht's an die Arbeit. Er moeten bijvoorbeeld honderd officieren een hoge positie krijgen, of twintig lieden moeten professor worden of schoolraad en veertig moeten rechter worden of zo iets. Dat moet de Keizer dan alles ondertekenen... Of er moeten scholen worden verbeterd of de soldaten moeten nieuwe kanonnen krijgen of een ander uniform, of de buitenlanders, bijvoorbeeld de Fransen of de Engelsen of de Russen hebben een conflict met ons, en de Keizer moet met de ministers naar wegen zoeken, dat zij het Duitse vaderland niet schaden en dat het mogelijkerwijs toch vrede blijft. 'Want dat heeft hij zich tot hoofdtak gemaakt, de vrede te bewaren' (p. 220).

Dat had de heer Kabisch, zo kan men zich voorstellen, al eerder neergeschreven, want verderop in het boek is het dan toch oorlog – maar dat was uiteraard niet Wilhelms schuld, zoals op de laatste bladzijde 231 wordt aangetoond.

De 1e Wereldoorlog

De behandeling van de 1e Wereldoorlog in deze schoolboeken is een afzonderlijke kwestie, die echter niet te scheiden is van de algemene strekking van de boeken en hun voorstelling van de internationale politiek – of wat daarvoor doorgaat. Onder de door mij geraadpleegde methodes is het aantal dat tijdens de oorlog verscheen relatief gering; wat deze als verklarmodel presenteren, is echter – zoals te verwachten viel – overeenkomstig de 'voorgescreven' interpretatie. Men vindt dus alleen de cliché's of standaardverklaringen in de geest van: wij wilden geen oorlog, maar zij, onze tegenstanders, wel.

Een complicatie vormde daarbij de vraag, of men de oorlog nog in zijn schoolboek kon verwerken. Zo vertoont bijvoorbeeld het 4e deel van de methode van Max Reiniger ('Der Geschichtsunterricht', IV. Teil), ofschoon in 1914 verschenen, nog geen spoor van de grote oorlog: de laatste oorlogen die hier worden behandeld, zijn 'Der Hererokrieg' en 'Der Hottentottenaufstand' in Duits Zuidwest-Afrika (de Herero's werden grotendeels uitgeroeid!). De 3e druk van het 9e deel van Schenk-Koch: 'Lehrbuch der Geschichte' (voor de 'Oberprima'²¹) uit 1915, beperkt zich tot een summierere behandeling van ruim een halve bladzijde op de allerlaatste pagina, maar zelfs in dit beknopte bestek wist Dr. Koch er weg mee: 'Zonaderde "des Deutschen Reiches Schick-

salstunde". Herhaaldelijk dreigde het gevaar van een wereldoorlog; steeds weer werd het gevaar door de lankmoedige en geduldige bemiddeling van keizer Wilhelm II verdreven. Toen werd de 28e juni 1914 de oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand met zijn echtgenote in de hoofdstad van Bosnië door waarschijnlijk door Rusland betaalde Servische samenzweerders meedogeloos vermoord; Rusland echter probeerde, terwijl het Servië dekte, Oostenrijk te verhinderen om voor deze gruwelijke daad de verdiende straf te eisen. De wereldoorlog brak uit, toen Oostenrijk Servië de oorlog verklaarde (28 juli) en keizer Wilhelm, door de reeds lang voorbereide mobilisatie van Rusland gedwongen, de 1e augustus evenals Oostenrijk-Hongarije de algemene mobilisatie beval' (p. 306).

Ik heb me met mijn citeren proberen in te houden, maar dit gave staaltje historisch schoolmeestersproza wilde ik de lezer niet onthouden. De laatste regels van het boek luiden trouwens, in fanfaresstijl: 'Auf allen Kriegsschauplätzen aber kämpfen deutsche Truppen; zu Lande, auf und unter dem Wasser, in der Luft haben sie ungeahnte Erfolge erzielt. Deutsche Arbeit, deutsche Wissenschaft und deutsche Rüstung zeigen jetzt erst recht ihren Wert; sie bilden in treuem Verein den Fels, an dem – so ist zu hoffen – alle übermacht der Feinde kraftlos zerschellen wird!' (p. 306).

Dit soort toch eigenlijk onvertaalbaar proza komt ons sinds 1940/45 zeer vertrouwd voor...

De vlotte babbelaar Kabisch heeft in 'Das neue Reich' van 1914 de oorlog al helemaal geïntegreerd. Als simpele geest vertoont deze auteur ook een duidelijke hang naar pit-tige 'militaria'.

Moesten we een vloot hebben? Uiteraard: 'We hebben gezien, hoe Wilhelm I koloniën verwierf, die Wilhelm II nog heeft uitgebreid. Zulke buitenlandse bezittingen zouden we echter onmogelijk kunnen beschermen, als we geen oorlogsschepen hadden, die met hun reuzenkanonnen de vreemde volkeren angst inboezemen...' En wat de slagschepen aangaat: 'De machtige slagschepen zijn eigenlijk drijvende vestingen met dikke pantsermuren en torens en zulke kolossale kanonnen, dat één stuk geschut daarvan, als het overeind staat, zo hoog is als een volwassen vrouw (!) en de loop zo lang is als een heel huis...' (p. 222).

De mechanismen van de machtspolitiek worden daarbij onder de allereenvoudigste noemer gebracht: de afgunst, alias 'Neid' van Duitslands vijanden. De Engelsen 'zijn het volk dat de grootste vloot van de wereld heeft, en tot nu toe zijn zij de alleenheersers van de zee geweest. Omdat wij Duitsers nu al het sterkste landleger hebben, is het voor hen zeer onaangenaam dat nu ook on-

ze vloot zo groot begint te worden, en zij hebben vaak nijd en wantrouwen getoond en zouden het liefst een gelegenheid hebben benut om onze hele vloot, voordat ze echt sterk is, te vernietigen. Zo kijken ze ook met nijd en zorg naar onze kolonies...'.²⁵

En zo laat het drama van 1914 zich dan ook zeer goed verklaren: 'De haat van Frankrijk, de woede van Rusland, de afgunst van Engeland konden zichzelf niet meer bedwingen: zij vielen ons aan als een bende wolven. Toen stond Wilhelm II op en sprak: "het is genoeg". Zijn zwaard, zijn blinkende zwaard vloog uit de schede. Heel Duitsland... stond als één man op en greep naar de wapens onder de nieuwe keizer en de nieuwe Moltke.²²

Nog rusten ze niet in de schede, nog zenden zij hun bliksemstralen en hun Donnersgebrüll over de Rijn en over de Weichsel en wij bidden, dat God met hun zij en hen zegene. En wanneer, zoals wij hopen en geloven, Hij ons de overwinning heeft gegeven en een vrede vol nieuwe, heerlijke grootheid, dan willen wij over deze geweldigste oorlog, die de wereldgeschiedenis ooit zag, in een nieuw deel vertellen, over de oorlog van Wilhelm de Tweede' (231; einde boek).

Een Duitse schoolmeestersdroom, in pessima forma!

Wilhelm II geeft kort voor het uitbreken van WO I aanwijzingen aan zijn generaals over militaire manoeuvres.

De toon na '14-'18

Nu ja, kan men zeggen: de opwinding van de oorlog laat zelden veel ruimte voor objectiviteit. In het enige door mij geraadpleegde boek van na 1918, een van ca. 1930 stammende 'Geschichte' van Saune bewerkt door Brenne en Benda vindt men — zij het in wat academischer taal — in wezen nog altijd dezelfde kletsboek.²³ Achter de 'Einkreisung' van Duitsland zaten in de eerste plaats de afgunstige Britten.

Een personificatie van deze mentaliteit vormde Edward VII, 'een Duitslandhater en persoonlijke vijand van de Duitse keizer...

Al spoedig haastte hij zich van de ene vijand van Duitsland naar de andere. Eerst werd hij het in Parijs met de Fransen eens over de verdeling van Noordafrika...', enzovoort.²⁴

Wat het uitbreken van de oorlog betreft: er wordt toegegeven, dat Oostenrijk 'de oorlog wilde', maar niettemin was Duitsland toch het overvallen slachtoffer van de haat van zijn belagers: 'Het Duitse volk zag zich in de Notwehr. Duitsland wilde geen land veroveren en had geen reden, een ander volk van de wereldmarkt te verdringen. Daarom ging het gehele Duitse volk met enthousiasme in de oorlog, om het vaderland te verdedigen... De woorden van de Keizer: "Ik ken geen partijen meer, ik ken alleen nog maar Duitsers" vonden een algemene instemming'.²⁵

Onder het hoofd 'Der Kriegsplan' begint het vertoog als volgt: 'Van twee kanten rukte de vijand tegen Duitsland op', waarna de rest zich laat raden (147).

Wat tenslotte, na de desondanks toch verloren oorlog, Wilhelm betreft: die vluchtte, alle stoere taal ten spijt²⁶, tenslotte als een dief in de nacht naar 'Holland': 'Alle vorsten werden voor afgezet verklaard. Zonder strijd ruimden hun aanhangers het veld. Hindenburg bleef echter op zijn post, tot dat hij het leger had teruggeleid' (156) — de Ersatzkeizer stond dus al weer klaar, en achter de coulissen nog een andere hoofdrolspeler...

De Keizer zelf had echter ongetwijfeld afgedaan: het Duitse volk baalde, niet zo zeer van de monarchie, als wel van de persoon van Wilhelm de Jammerlijke (om maar een adjectief te nemen: er zijn er tijdens zijn leven al enige bedacht!).

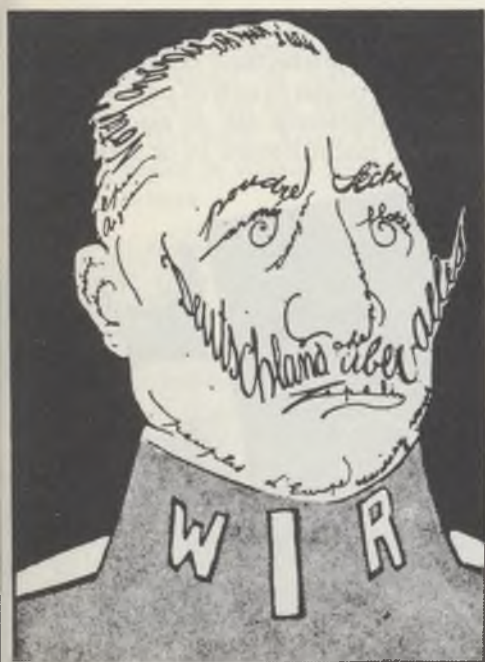
'De keizer ging, de generaals bleven', de 'slagzin'²⁷ is ook bij ons, Nederlandse schoolmeesters, wel bekend. Wat echter misschien nog erger was: de Keizer ging, maar de Duitse schoolmeesters bleven, die dertig jaren lang op bevel en inspiratie van hogerhand zijn lof hadden gezongen en die hun leerlingen nu opeens moesten of wilden vertellen, dat het met Wilhelm toch niet zo goed had gezeten. Hetgeen velen van hen misschien ook wel met enige overgave hebben gedaan, onder de indruk van de stroom van verhandelingen, waarin na 1918 in Duitsland met de ex-keizer werd afgerekend — en misschien ook wel met een gevoel van opluchting, dat men nu eindelijk van de obligate leuterkoek was bevrijd.

Conclusies

Uit dit onderzoek van Duitse schoolboeken is een aantal conclusies te trekken. Een voor de hand liggende conclusie, waarover ik

aan het begin van dit artikel al heb geschreven, is dat het geschiedenisonderwijs uiteraard een grote ideologische en politieke betekenis bezit. Zoals ik zelf vaak aan mijn leerlingen bij de behandeling van de 1e Wereldoorlog heb gezegd: die Duitse jongens gingen zo enthousiast in deze oorlog, omdat hun schoolmeesters en leraren zo enthousiast over vorige oorlogen hadden gepraat en geschreven – waarin de Keizer, zoals we zagen, hen was voorgedaan.

Een ander punt is dat hier enig licht wordt geworpen op de fameuze Duitse 'schizofrenie', die maakte dat het volk van 'Dichter und Denker' zich – zoals 'wij' hen althans in die periode 1933–1945 (en nog lang daarna!) beschouwden – als een volk der 'Richter und Henker' ontpopte. Of anders gezegd: in de loop van de 19e eeuw hebben de Duitsers zich de – zeker verdienende – reputatie verworven, baanbrekers te zijn op talloze gebieden van wetenschap, en niet in het minst op het gebied van de historische wetenschap. In een mooi boekje heeft dr. P. den Boer onlangs aangetoond, hoe men vroeger tot in Frankrijk toe tegen de Duitse geschiedwetenschap opkeek.²⁸ Tegelijkertijd ontwikkelde zich echter op politiek en ideologisch gebied een mentaliteit, die deed vermoeden dat een groot aantal Duitsers zich tot politieke idioten ontwikkelden; niet weinig Duitsers hebben dit trouwens zelf geconstateerd. De schoolboeken lijken hiervan een neerslag en weerspiegelen de vorm en als zodanig heb ik deze dan ook beschouwd.

Wilhelm II. Karikatuur van Goutsé.

Tenslotte is er één grote troost aan het einde van dit weinig opwekkende verhaal. Volkeren – en hun 'opvoeders' en dergelijke – lijken soms wel degelijk van 'de geschiedenis' te leren, en dit is zeker gebeurd na de

zeer harde lessen, die de moderne geschiedenis de Duitsers heeft bezorgd. In de naoorlogse Duitse geschiedenisboeken voor het voortgezette onderwijs die ik ken, is in elk geval geen spoor meer te vinden van de geestesgesteldheid, die de Wilhelminische schoolboeken tot een zo deprimerende lectuur maken.²⁹ Op de puinhopen van het 'Derde Rijk' zijn talloze Duitsers – en met name de Duitse intellectuelen – tot bezinning gekomen met betrekking tot hun eigen geschiedenis en met name die van het 'Tweede Rijk'.

Noten

1. 'Waar zijn de keizers gebleven? Losse bespiegelingen over een tijdvak van 40 jaar: 1914 – 1 augustus – 1954', in: *Schrijfsels en Schrifturen*, Amsterdam 1961, p. 111 (oorspr. in *De Groene Amsterdammer*).
2. Het was zoonlief hierbij waarschijnlijk onder andere te doen om de correspondentie, die zijn moeder met anti-Bismarckgezinde personen voerde; zij had er echter al voor gezorgd dat haar brieven naar Engeland verdwenen, maar één en ander tekent wel de verhouding tussen moeder en zoon.
3. Een goed beeld van de aanvankelijke oorlogshysterie en de daarna volgende ontuchttering geeft Couperus in zijn 'Brieven van een nutteloze toeschouwer' in *Het Vaderland* (in *Verz. Werk*, dl. IX, 539 e.v.).
4. Symptomatisch is bijvoorbeeld *'Der Genius des Krieges und der deutsche Krieg'* (1915) van de beroemde filosoof (fenomenoloog) Max Scheler – misschien alleen al daarom dat Scheler half-joods was! Overigens kwam in 1931 een boek *'Die Idee des Friedens'* uit... (en in 1917 *'Die Ursachen des Deutschen Hasses'*!).
5. Een voortreffelijke diagnose van dit pijnlijke verschijnsel geeft Karl Hammer in *'Deutsche Kriegstheologie 1870–1917'* (München 1974).
6. In 'Schoolboekenanalyse' van P.F.M. Fontaine e.a. (*Historisch-didactische cahiers*, nr. 3, Groningen 1980): 'Schoolboeken schrijven is historiografie' (p. 26 e.v.). Op p. 23 vergelijkt Fontaine de verkoopcijfers van zijn proefschrift in de handelseditie (29 ex.) met de oplagecijfers van zijn leerboek 'Van oermens tot wereldburger' (75.000). Moderne schoolboeken komen met hun oplage, zoals we weten, tot astronomische cijfers.
7. Het GE-Instituut publiceerde vanaf 1951 een 'Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht', vanaf 1979 voortgezet als het tijdschrift 'Internationale Schulbuchforschung', en een lange rij van aparte 'Studien zur internationalen Schulbuchforschung'. Het instituut is zeker bereid belangstellen in een 'verzeichnis der Publikationen' toe te zenden. Adres: Celler Str. 3, D-3300 Braunschweig.
8. Voor de schoolboekanalyse over een langere periode vgl. Horst Schallenger, *Untersuchungen zum Geschichtsbild der Wilhelminischen Ära und der Weimarer Zeit* (1964). Schallengers bevindingen over de boeken van de Wilhelminische tijd verschillen niet wezenlijk van de mijne, al zijn ze wat voorzigtiger en academischer geformuleerd. De auteur is er, lijkt mij, niet zo van geschrokken...
9. Vgl. de titel van Menno ter Braaks verzamelbundel uit 1938: 'In gesprek met de vorigen' (V.W., dl. 4).
10. Voor deze 'Order' en zijn consequenties, vergelijk de hoofdstukken van G. Schneider (*Der Geschichtsunterricht in der Ära Wilhelms II.*) en Kl. Bergmann (*'Imperialistische Tendenzen in Geschichtsdidaktik und Geschichtsunterricht ab 1890'*) in: *'Gesellschaft Staat Geschichtsunterricht – Beiträge zu einer Geschichte der Geschichtsdidaktik und des Geschichtsunterrichts von 1500–1980'*, hrsg. von Klaus Bergmann und Gerhard Schneider (Düsseldorf 1982). Een zeer belangrijk en belangwekkend boek!
11. Vgl. de titel van het – eens aantrekkelijk bekende – boek van Theodor Plivier over de muiterij van de Duitse matrozen in Wilhelmshafen 1918 (die hij zelf meemaakte): *'Des Kaisers Kulis'* (1930).
12. De volledige tekst van deze redevoeringen vindt men in talloze uitgaven van de 'Reden des Kaisers', onder andere in het amusante *'Reden Kaiser Wilhelms II'*, samengesteld van Axel Matthes, München (Rogner & Bernhard) 1976.
13. Deze passage ook geciteerd in Bergmann/Schneider, op.cit., p. 139. De eerste twee veldslagen zijn uiteraard uit de antieke wereld (de slag bij Cannae heeft Schlieffen geobsedeerd en geïnspireerd!). De vermelding van 'Rossbach' was niet zo gelukkig, aangezien Frederik de Grote hier in 1757 (in ca. een kwartier!) met zijn Pruisische troepen een coalitie-leger van Fransen en (andere) Duitsers versloeg (en bij Leuthen ging het, eind 1757, tegen de Oostenrijkers). Vionville, Gravelotte en Sedan waren echter 'klinkende namen' uit de Frans-Duitse oorlog, dus dat zat wel goed...
14. Dit begrip werd, in verbinding met de twijfelachtige toerekeningsvatbaarheid van Wilhelm II, in 1894 opens vermaard door de pseudoklassieke satire van Quidde: *'Caligula, eine Studie über römisches Cäsarenwahnsinn'*. Het boekje boekte een geweldig succes. Overigens werd in de omgeving van Wilhelm al veel eerder aan zijn geestelijke gezondheid getwijfeld.
15. Over de in 1780 geboren Friedrich Kohlrausch als vertegenwoordiger van de idee van een 'christelijk-germanische Sendung' van de Duitsers, vgl. Ernst Weymar, *Das Selbstverständnis der Deutschen* (1961), pp. 19–41. Kohlrausch kwam in 1814 al met zijn eerste historische schoolboek. Van zijn *'Kurze Darstellung der Deutschen Geschichte'* is nog in 1894 een 15e druk uitgekomen, in bewerking van Fr. Neubauer (cf. Weymar, p. 22).
16. *Aus meinem Leben 1859–1888* (1927), p. 240–241.
17. Deze waarschuwing staat te lezen op de allerlaatste pagina (183), waar de auteur een beeld geeft – in één bladzijde! – van het 'Allgemeiner Charakter der Kultur der Gegenwart': schoolmeesters waren ook toen al grootmeesters in beknoptheid!
18. Wilhelm kwam op de dag van de dood van zijn vader (de 15e juni 1888) meteen met twee proclamaties aan zijn leger ('Armeebefehl') en aan de (zijn) vloot; pas drie dagen later kwam, als 'Erlass': 'An Mein Volk'. De aanhef van zijn 'Armeebefehl' was uiterst kenmerkend voor het gehele karakter van zijn bral-regime: *'Ich und die Armee, wir sind für einander geboren, und so wollen wir unauslöslich zusammenhalten, möge nach Gottes Willen Friede oder Sturm sein...'*.
19. Van het begin af aan zijn in werkelijkheid de klachten over de geestelijke luiheid, het plichtsverzuim en het absentisme van Wilhelm II in zijn omgeving niet van de lucht geweest. Voorop ging daarbij de beroemde 'éminence grise' van het 'Auswärtige Amt' Friedrich von Holstein, die zelf een uiterst noeste werker was. Deze even invloedrijke

- als 'zonderlinge' – en veel besproken en beschreven – figuur is in wezen niet te begrijpen en verklaren zonder zijn diepe afkeer van de figuur van Wilhelm II (die hij dan ook zorgvuldig heeft gemedend!).
20. De grondige opruiming van deze even onhoudbare als taai 'legende' ten aanzien van het ontstaan van de 1e Wereldoorlog (inclusief uiteraard de 'schuldvraag') is in Duitsland pas gekomen door de boeken van Fritz Fischer, te beginnen met zijn *'Griff nach der Weltmacht'* van 1961. In Nederland is de hele 'Fischerthese' en zijn betekenis daarvan voor de naoorlogse Duitse 'Bewältigung der Vergangenheit' nog nauwelijks doorgedrongen; maar misschien biedt 1991 een mooie aanleiding...

21. Deze klas komt dus overeen met onze 6e klas.
22. De dubbele toespelingshouding uiteraard een vergelijking in met de oorlog van 1870/71: Wilhelm II in plaats van Wilhelm I en de 'nieuwe' Helmuth von Moltke aan het hoofd van de operaties in plaats van zijn grote oom Helmuth. De jonge Moltke was echter in 1906 tegen zijn zin door Wilhelm als opvolger van Schlieffen tot chef van de generaalstaf benoemd, omdat hij een grote naam en een vriendelijk karakter bezat; in 1914 heeft zijn zwakke leiding bijgedragen tot het mislukken van het Duitse veldtochtplan (het 'Schlieffenplan') tegen Frankrijk.
23. Het gaat hier om het 1. Heft in een veelomvattende methode: *'Schroedels Schülerhandbuch für den Arbeitsunterricht'*, herausgege-

Nieuwe leerboeken voor geschiedenis in de Sovjet-Unie

Marc Jansen

De geschiedenis wordt herschreven in de Sovjet-Unie. Dat is niet voor de eerste keer, maar ditmaal is er een sterke beweging om af te rekenen met de leugens uit het verleden. Op de scholen werd afgelopen jaar zelfs het geschiedenisexamen afgelast, want de leerboeken waren te ver achtergebleven. Maar nieuwe leerboeken zijn zo gauw niet geschreven, en zeker geen goede. Marc Jansen, historicus en Ruslandkenner, woont dit jaar in Moskou en doet er historisch onderzoek. Voor *Kleio* volgt hij de ontwikkelingen op de voet.

De perestrojka, begonnen om de economie van de Sovjet-Unie vooruit te helpen, heeft in ruim drieëneenhalf jaar de sovjetburger niet meer brood op de plank gegeven. Zij heeft wel een gigantische worsteling met het verleden van de afgelopen zeventig jaar teweeggebracht. Men kan geen krant of tijdschrift openslaan zonder beschuldigingen aan het adres van Stalin en zijn handlangers of artikelen ter nagedachtenis van hun slachtoffers aan te treffen (nee, rechtstreekse aanvallen op Lenin zal men er nog vergeefs zoeken...). Precieze cijfers over de Stalinterreur heeft men nog niet kunnen verschaffen, maar ook de sovjetlezer weet thans dat in miljoenen moet worden gedacht.

Tot voor maar heel kort werd de geschiedenis als vak in intellectuele kringen algemeen geminacht, omdat zij zich zo onvoorwaardelijk had uitgeleverd aan de machthebbers. Diezelfde machthebbers, in de persoon van

kleio

nummer 2/89
pagina's 10 en 11

ben von E. Saupe, Oberregierungs- und Schulrat. Het 'Heft' zelf is 'Unter Mitwirkung' von E. Saupe bearbeitet von Heinrich Brenne (Schulrat) und Alfred Benda (Schulrat). Halle (Saale) z.j. (uitg. Pädagogischer Verlag von Hermann Schroedel).

24. Eduard VII heeft inderdaad een rol gespeeld in het totstandkomen van de 'Entente Cordiale' tussen Frankrijk en Engeland en bovendien was de relatie tussen hem en zijn neef Wilhelm, zoals bekend, zeer onharmnisch – maar dat lag aan de neef en niet aan de oom. Dat hij een 'Deutschhasser' zou zijn geweest, was een voor de oorlogspropaganda bruikbare legende.
25. De doorgaans kritiekloze verwelkoming van deze merkwaardige kreet is weer een verhaal

apart. Wilhelm heeft nooit een geheim gemaakt van zijn diepe afkeer van de Duitse partijen en alle gedoe in de Rijksdag. Deze formule kon men dus beter begrijpen als: 'hoera, eindelijk geen gezeur meer met die partijen...'

26. Met name in zijn proclamatie 'An das deutsche Volk' bij het begin van de oorlog (6 aug. 1914), waarin onder andere de belofte: 'Wir werden uns wehren bis zum letzten Hauch von Mann und Ross' – wat dus deed denken aan cavaleriecharges. Zijn 'laatste ademtocht' heeft Wilhelm pas de 4e juni 1941 in Doorn uitgeblazen – ruim twee weken voor de Duitse inval in de Sovjet-Unie.
27. De titel van het in 1932 (dus vlak voor de 'Machtübernahme' van de nazi's) versche-

nen boek van Theodor Plivier: 'Der Kaiser ging, die Generale blieben'.

28. *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818–1914)*. Nijmegen 1987.
29. Een heel andere visie hierop heeft echter Reinhard Kühnl in 'Geschichte und Ideologie. Kritische Analyse bundesdeutscher Geschichtsbücher', Reinbek/Hamburg 1973.

partijleider Michail Gorbatsjov, lieten een kleine twee jaar geleden plotseling weten dat de 'witte plekken' in de sovjetgeschiedenis moesten worden opgevuld.

De historici waren bepaald niet de eersten geweest die de geboden kans gegrepen hadden. De situatie waarin hun vak verkeerde heeft al voor een conservatieve selectie gezorgd, en wantrouwen ten aanzien van de duur van de nieuwe koers deed de rest. Met enig recht vindt een geschiedenisleraar uit Novosibirsk in een ingezonden brief in het oktobernummer van het afgelopen jaar in het leidende historische tijdschrift *Voprosy istorii (Problemen van de geschiedenis)* dat de beroepshistorici in de voorafgaande paar jaar niet voorop hebben gelopen maar juist de krachten van de 'stagnatie' hebben gesteund. Voorop liepen integendeel schrijvers, journalisten, filmers (een duidelijke uitzondering vormt de historicus Joeri Afanasjev, rector van het Moskouse Instituut voor Historisch Archiefonderzoek). Gelukkig begint de situatie langzamerhand iets te verbeteren.

Kritiek van docenten

Door de toenemende stroom artikelen in de pers waarin Stalin en zijn regeermethoden aan de kaak werden gesteld, ontstond een rare situatie. Vrijwel de gehele historische literatuur over de laatste zestig jaar was in één klap verouderd geraakt. Wel heel sterk liet zich dat voelen in het onderwijs. Een paar jaar geleden heb ik in *Kleio* (1983/1, p. 15 e.v.) al eens een indruk gegeven van de in de Sovjet-Unie gebruikte schoolboeken voor geschiedenis. Sedert het einde van de destalinisatie bij de val van Chroesjtsjov in 1964 kwam het stalinisme er feitelijk niet meer in voor. Weliswaar werd Stalin niet opnieuw verheerlijkt, want dat ging ook Brezjnef c.s. te ver, maar hem veroordelen kwam hun evenmin van pas. De man die meer dan enige andere politicus een stempel op de Sovjet-Unie heeft gedrukt werd eenvoudig-

weg doodgezwegen, net als de miljoenen slachtoffers die hij met zijn 'revolutie van bovenaf' had gemaakt.

De ontevredenheid hierover groeide. Als voorbeeld noem ik twee artikelen uit de muurkrant *Barrikada*, die over vijftien scholen in Moskou, Kiev en Riga wordt verspreid. Ze verschenen in het schooljaar 1987–1988.

M. Sjirjajev en M. Jambajev somden de voornaamste tekortkomingen op van de leerboeken geschiedenis voor de negende en tiende klas (waarin de sovjetperiode aan de orde komt);

1. De buitengewoon saai taal.

2. De geschiedenis van de opbouw van het socialisme in de USSR wordt voorgesteld als een zeer glad proces, alsof er in het geheel geen fouten zijn geweest.

3. Ze zijn onpersoonlijk gebleven en bevatten een grote hoeveelheid "witte plekken", waarvan de voornaamste zijn: a) de repressies aan het eind van de jaren dertig; b) de fouten in het begin van de Grote Vaderlandse Oorlog (de Tweede Wereldoorlog – MJ); c) de naoorlogse periode (tot het midden van de jaren vijftig); d) het midden van de jaren vijftig – begin van de jaren zestig als tijd van democratisering van de sovjetmaatschappij en als tijd van fouten in de buitenlandse en binnenlandse politiek (de periode van Chroesjtsjov – MJ); e) de namen van zulke niet onder één noemer te vatten personen, die hoe dan ook een belangrijke rol hebben gespeeld in onze geschiedenis, als Boecharin, Rykov, Tolski, Trotski, Zinovjev, Kamenev en anderen. De geschiedenis van de Grote Vaderlandse Oorlog is ondenkbaar zonder de naam van Molotov. De bovengenoemde personen moeten worden beoordeeld op de manier waarop Lenin dat heeft gedaan in zijn 'Brief aan het congres' (Lenins 'testament' – MJ), dat wil zeggen dat ze niet eenzijdig moeten worden voorgesteld, maar met hun positieve en hun negatieve kanten. De gebeurtenissen van het eind van de jaren dertig kunnen niet seri-

eus worden behandeld als de namen van Beria en Jezjov worden weggelaten.'

Verder moet volgens de beide auteurs eerlijk en waarheidsgetrouw worden geschreven over de laatste twintig jaar en moesten de schuldigen van de 'stagnatieverschijnselen' (de thans gebruikte term voor de Brezjnef-periode) worden genoemd.

Ook volgens A. Baranov deugden de bovengenoemde leerboeken nergens voor, want ze kwamen maar weinig overeen met de historische werkelijkheid. Hij noemde de negatieve manier waarop over de niet-bolsjewistische partijen in Rusland in het begin van de eeuw werd geschreven. Hoe konden de socialistisch-revolutionairen louter afdoen als een 'kleinburgerlijke' partij, terwijl ze toch een veel grotere aanhang hadden dan de bolsjewieken? Ook de mensjewieken en de kadetten (liberalen) kwamen er slecht van af, terwijl de anarchisten als politieke stroming zelfs geheel werden verzwegen. En zo ging het vervolgens door met de 'arbeidersoppositie' in de bolsjewistische partij en met de concurrenten van Stalin in de strijd binnen de partij. Een waarheidsgetrouwe beschrijving van de collectivisatie van de landbouw ontbrak, terwijl de Stalinrepressie werd doodgezwegen. 'Het probleem is dat wij thans in de kranten en via de radio het ene horen en lezen, en in de "Geschiedenis van de USSR" iets volstrekt anders vinden', schreef Baranov. De situatie werd inderdaad zo onhoudbaar dat in de afgelopen zomer zelfs op de middelbare scholen de geschiedenisexamens moesten worden afgelast. Wat de leerboeken schreven verschilde zozeer van wat in de kranten te lezen viel, dat men niet meer wist wat men de kinderen vragen kon.

Kritiek op docenten

Een wel heel streng oordeel velde rond die tijd de *Izvestia* over de geschiedenisleraren,

zeker als men zich voor ogen houdt wat deze regeringskrant zelf in de tijd voor de glasnost heeft geschreven:

'Hoe is het mogelijk dat al deze jaren zelfs de besten onder hen, zelfs de meest nieuwsgierigen, zelfs zij die niet te beroerd waren om te lezen, kennis te nemen, iets uit te zoeken wat buiten de grenzen van het lesprogramma lag, les in les uit de vaderlandse geschiedenis hebben onderricht in een gruwelijk verdraaide, onherkenbare vorm?'

En met nog een schepje er bovenop: *'Enorm en onmetelijk is de schuld van hen die generatie op generatie op een dwaalspoor hebben gebracht door hun verstand en hart met leugens te vergiftigen'.*

Overheidsmaatregelen

De bestaande schoolboeken waren dus onbruikbaar geworden en nieuwe lieten nog op zich wachten. De geschiedenisleraren moesten maar zien er met behulp van krantenartikelen en documentenverzamelingen nog wat van te maken.

Ook het nieuwe schooljaar bracht nog geen nieuwe leerboeken voor geschiedenis. Minister van Onderwijs Vladimir Sjadrnikov kondigde in een interview met de *Izvestia* op 3 september 1988 aan dat ze spoedig zouden verschijnen.

In de tienjarige middenschool staat de sovjetgeschiedenis op het programma van de negende en tiende klas.

De negende klas moest het voorlopig nog doen met het oude schoolboek, maar tegen het nieuwe kalenderjaar zou er volgens de minister een aanvulling komen voor de periode 1917-1940. Daarin zouden behalve de bolsjewieken ook de andere politieke partijen uit de revolutieperiode, zoals de

socialisten-revolutionairen, de mensjewieken en de kadetten, een plaats krijgen. De Nieuwe Economische Politiek (NEP) van de jaren twintig, toen handel en bedrijf nog aanzienlijke vrijheid genoten, zou er uitvoerig in worden behandeld, wat niet vreemd is nu Gorbatsjov zo duidelijk op elementen van de NEP teruggrijpt. Ook aan de orde zouden komen de vorming van Stalins 'bureaucratische commandosysteem', het ontstaan van het repressieve apparaat, de rol van Stalin en de fouten die waren gemaakt aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Bovendien zou er over dezelfde periode een vooral voor leraren bedoelde aparte bundel komen, *Bladzijden van de geschiedenis: feiten, problemen, mensen*, met documenten en artikelen uit kranten en tijdschriften.

Voor de tiende klas, waar de periode vanaf de oorlog wordt behandeld, was het oude leerboek volgens Sjadrnikov al ingrijpend omgewerkt. Chroesjtsjov kwam erin voor, met zijn verdiensten en zijn fouten, het twintigste partijcongres van 1956 (waar de destalinisatie werd ingezet), en de periode van de 'stagnatie', dat wil zeggen het bewind van Brezjnev. Maar de minister moest toegeven dat vooral het laatste deel nog te wensen overliet. Volgens zijn zeggen waren de laatste vijftien jaar nog onvoldoende aan serieuze wetenschappelijke analyse onderworpen. Het probleem van de scholen was dat zij nu moesten vooruitlopen op de academische wereld, die deze jaren bij het onderzoek van de sovjetperiode nog moest inhalen.

Op den duur, zo vond Sjadrnikov nog, moesten de leerboeken niet zoals tot op heden eens in de vier jaar, maar jaarlijks worden heruitgegeven.

Hoe groot zullen de wijzigingen zijn?

Voor juichen is het voorlopig nog te vroeg. Nieuwe schoolboeken voor geschiedenis zijn mij in Moskou nog niet onder ogen gekomen. Ingewijden verzekerden mij dat zij er ook nog niet zijn. Verder verwachten zij niet dat de nieuwe leerboeken net zo ver zullen gaan als de pers op dit moment, maar dat zij zich zullen houden aan het veel minder kritische beeld van de sovjetgeschiedenis dat Gorbatsjov in zijn rede ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van de Oktoberrevolutie in november 1987 heeft gegeven. Alleen daar waar het Politbureau duidelijk de weg heeft gewezen zullen zij wat verder gaan.

Blijkens een kritiek in het Armeense dagblad *Kommoenist* van 13 november 1988 is in die republiek al wel een nieuw leerboek voltooid, namelijk *De geschiedenis van het Armeense volk* voor de zevende en achtste klas. De auteur van de kritiek, de leraar ge-

schiedenis uit Jerevan S. Pepanjan, kwam tot de conclusie dat de 'witte plekken' van de Armeense geschiedenis er bijna niet aan de orde kwamen en dat de commentaren in de oude stijl geschreven waren: 'Over de tragische gebeurtenissen van de jaren twintig en dertig wordt in het leerboek praktisch geen woord gezegd, over de overwinning van het socialisme daarentegen twee katernen demagogie van het zuiverste water'.

Al te hoog gespannen verwachtingen worden ook getemperd door een ingezonden brief in de *Literatoernaja Gazeta* van 7 september 1988, die overigens niet ging over het schoolboek maar over het *Leerboek voor de geschiedenis van de USSR (1928-1986)* dat in 1988 is verschenen voor het hoger onderwijs. Het was volgens de briefschrijver nog geheel volgens het oude stalinistische schema geschreven.

Bij navraag door de redactie van de krant bleek dat het leerboek (verschenen in een oplage van honderdduizend exemplaren) in feite alleen maar een herdruk was.

'U moet begrijpen dat het onmogelijk is om de geschiedenis in één klap te herschrijven en stereotiepen omver te halen die in de loop van tientallen jaren zijn gevormd', aldus de uitgever. 'Voor een perestrojka van ons werk hebben wij een beslissing nodig van de partijorganen en de dienovereenkomstige conclusies van de rehabilitatiecommissie... Wij proberen wegwijz te worden in de huidige gecompliceerde situatie.'

Zoals zovelen was hij dus gewoon bang te ver te gaan en daarvoor later op het matje te worden geroepen.

Honderdvijftig ton papier was besteed aan dit 'miezerige, leugenachtige en kromprattende gemeenschappelijke produkt van de bureaucratische wetenschap, het bureaucratische onderwijssysteem en de bureaucratische uitgeverswereld', luidde het vertoondwaardige commentaar van de redactie van de *Literatoernaja gazeta*. Honderdvijftig ton papier was aan het volk ontstolen, terwijl tegelijkertijd de kranten en tijdschriften die de waarheid over de geschiedenis schreven, van hogerhand te horen kre-

gen dat zij hun oplages moesten beperken wegens het 'papiertekort'.

Willen er echt betere schoolboeken voor de geschiedenis komen, dan zal men vooral ook aan het idee moeten wennen dat er niet één, door de overheid gesanctioneerde waarheid bestaat. Door sommige verlichte geesten als Roj Medvedev (die ook verklaarde best twee uur per week als geschiedenisleraar voor de klas te willen gaan staan) en de hoofdredacteur van *Voprosy istorii* Achmed Iskenderov is al gepleit voor het verschijnen van verschillende schoolboeken naast elkaar, in plaats van het ene schoolboek van vroeger en nu. De leraren zouden dan hun eigen keuze kunnen maken.

Voorlopig is de inhoud van de geschiedenisles nog volstrekt afhankelijk van de inventiviteit van de leraar, en van zijn niveau hoeft men zich zeker waar het over de provincie gaat geen al te hoge voorstelling te maken.

De geschiedenis volgens H.J.A. Hofland

Nut en nadeel van geschiedenisonderwijs

Ruim een eeuw geleden schreef Friedrich Nietzsche het essay 'Over nut en nadeel van de geschiedenis voor het leven'. Geschiedenis, zo stelde hij, kan een bron van inspiratie zijn. Ze is echter verworden. Enerzijds tot dore feitenbrij. Tot een bewijs voor de geestlozen dat alle grote daden al zijn geschied en wij niets meer behoeven te ondernemen. Anderzijds tot verheerlijking van de macht. Tot een excuus voor koningen, politici en andere roofridders om te onderdrukken en oorlog te voeren.

In zekere zin staat ook het huidige geschiedenisonderwijs ver af van 'het leven'. Er wordt al ruim een kwart eeuw gediscussieerd over de vorm en inhoud die het moet hebben, maar de discussies vinden plaats in een gesloten circuit van enkele in commissies verenigde didactici, 'vakhistorici' en leraren. Dergelijke discussies gaan goeddeels aan het leven, de samenleving, voorbij. De discussie is geen publieke discussie. De samenleving heeft nauwelijks weet van wat in het circuit besproken wordt en heeft hoegeenaamd geen invloed op wat besloten wordt. Toch is het geschiedenisonderwijs

ongetwijfeld voor het leven. Het historisch besef van de meeste Nederlanders wordt er in niet geringe mate door bepaald. En ons historisch besef bepaalt weer voor een groot deel wie wij zijn. Daarom hebben wij vertegenwoordigers van het denkend en beslissend deel der natie gevraagd naar hun ervaringen met en hun kijk op het geschiedenisonderwijs. Wat moet het inhouden wil het ons als individu en als cultuur tot inspiratie, en niet tot last, zijn? Als eerste komt aan het woord de journalist en publicist H.J.A. Hofland.

Guus Peek en Dik Verkuil

'Het geschiedenisonderwijs begon voor mij in 1935 met de mededeling dat de Bataviëren bij Lobith op vloten ons land binnenkwamen. Ik kreeg vaderlandse geschiedenis. Eerst, want je deed het twee keer, op de lagere school, dunnetjes. En later op de middelbare school begon het allemaal opnieuw, zij het veel uitgebreider.

Ons onderwijs was gedetailleerd. Van de Bataviëren gingen we naar Clovis; naar Ka-

rel de Grote; naar, ik neem nu grote stappen, hoe Floris de Vijfde aan zijn eind gekomen is, der Keerlen God, de hersens ingetimmerd door wat rabauwachtige edelen; de graven van Holland, de graven van Zeeland, de graven van Henegouwen; Filips de Schone; de vier vrouwen van de Vader des Vaderlands; Maurits; Frederik Hendrik, de stedendwinger; het rampjaar, Willemde Derde; de tocht naar Chatham; mooie momenten. Ik geloof dat ik door die voortdu-

rende herhaling, en het feit dat je dat nou eenmaal hoorde te weten, een solide basis van kennis gekregen heb van de vaderlandse geschiedenis en later ook van de internationale geschiedenis. Daarbij heb ik het grote geluk gehad van een geschiedenisleraar die een buitengewoon goed verteller was. De Franse revolutie bijvoorbeeld, de eed op de kaatsbaan - als ie dat vertelde, identificeerde ie zich met Mirabeau. Hij ging staan, stak zijn vuist op en legde zelf

Je moet weten: 1600—tak—Slag bij Nieuwpoort.

de eed op de kaatsbaan af. Je zat dan echt ademloos te luisteren.

Het is mij persoonlijk een genoegen om goed geschiedenisonderwijs gehad te hebben. Als ik met de trein door Nederland reis, dan is het hele land doordrenkt van vaderlandse geschiedenis. Daar gebeurde dit, daar gebeurde dat. Er zijn dingen waar je ontzettend trots op bent. Wij hadden bijvoorbeeld zo'n bankbiljetje met Michiel de Ruyter erop. Een tientje. Ze hadden er wel 25 gulden van kunnen maken, maar goed.

Ik was eens ergens in Schotland en wilde geld wisselen. Een Schot ziet het briefje en zegt, hij vergiste zich, maar toch was het goed: aha, Tromp, with the broomstick in the mast. En dan zeg ik: dat is daar goed doorgedrongen, zeg. We hebben ze daar toch mores weten te leren. De vier Engelse oorlogen hebben bij mijn generatie tot een zekere anti-Engelse houding geleid, en die zit zeer diep. De Schotten hebben ook de pest aan de Engelsen. Dus toen ik daar in Schotland was en ik merkte dat wij dezelfde weerzin tegen de Engelsen hadden, volgde daar een verbroedering op, die tenslotte in het nuttigen van menig glas pure whisky uitliep en eindigde met het zingen van nationale Schotse liederen.

De wording van het vaderland

Dat zijn natuurlijk oppervlakkigheden, maar nog altijd denk ik dat je de eenheid van Nederland, de vorming van de staat, niet kunt snappen wanneer je niet weet wat de tachtigjarige oorlog is. Je kunt het natuurlijk ook niet snappen wanneer je niet weet hoe de verzuiling in elkaar zit. Daar heeft Arend Lijphart dat prachtige schema voor gegeven. Dat is echt een heel mooi, klaar model, dat je kinderen van zestien best aan hun verstand kunt brengen.

Dus aan de ene kant de geschiedenis van de Zeven Verenigde Nederlanden, wat ook een hele leuke heldhaftige geschiedenis is, 1 april 1572, in naam van Oranje doe open de poort, geweldig hè, en aan de andere kant het model dat eruit gegroeid is. En dan dat geplaatst in een Zeitorder. Zonder chronologie krijg je een warrig beeld. Je moet weten: 1600, tak, Slag bij Nieuwpoort.

Nationale trots

Tegenwoordig hebben we nog heel weinig nationaal besef. Als je het vergelijkt met de Amerikanen, de Engelsen, de Fransen, de Vlamingen, dan hebben wij een beetje een tuberculeuze afspiegeling van wat die lui in hun hoofd hebben. Dat is jammer. Wij hebben een gebrek aan zelfbewustzijn. Ik was eens een keer met B.V.A. Røling op een

congres in Bologna. Røling zegt tegen mij: moet je eens opletten, je kunt aan de manier waarop iemand naar het spreekgestoelte loopt, herkennen uit welk land ie komt. Kijk, daar gaat een Amerikaan. Die man liep flink rechtop, alsof-ie eigenaar van de zaal was. Alsof ie heerser over zijn gehoor was. Een volgende komt, en die sjokt een beetje gebogen, van 'neem me niet kwalijk dat ik hier ook ben', naar het spreekgestoelte. Toen zei Røling, kijk, dat is een Nederlander, die lui hebben geen zelfrespect. En verdomd, het was zo. Røling was natuurlijk echt een anti-chauvinist bij uitstek. Wanneer je een internationalist wilt noemen, dan was hij het. Hij is rechter geweest in het internationale tribunaal in Tokio. Hij was een intellectueel van zeer hoog niveau, maar tegelijk was ie er trots op dat ie in Nederland doceerde en in Nederland carrière had gemaakt.

Blind provincialisme

Dat neemt natuurlijk niet weg dat veel mensen gederailleerd zijn in hun nationaal besef. Kijk, als Nederlander moet je je schamen voor dat blinde provincialisme dat we vanaf 1945 in onze buitenlandse politiek ten beste hebben gegeven. Dat heeft tot grote catastrofes geleid. De Indonesië-politiek, 180000 jonge mensen overzee gescheept voor de grootste oorlog uit onze geschiedenis, terwijl we van alle kanten waren gewaarschuwd. Die hele politiek kun je terugvoeren op gebrek aan kennis van het buitenland, gepaard aan grenzeloze zelfoverschatting. Dat soort nationalisme bepleit ik niet. Je moet natuurlijk een heel duidelijk beeld hebben van de wereld waarin je werkzaam bent. Maar toch: aan de andere kant moet je ook weten welke kracht jezelf hebt.

Wat je over het algemeen ziet bij Nederlanders is heel paradoxaal. Aan de ene kant overschatten ze zichzelf enorm, aan de andere kant hebben ze toch een houding van 'neem me niet kwalijk dat ik er ben'. En ik geloof dat daar nu ook helemaal geen reden voor is.

Wilhelmus-tranen

Maar je moet de mensen natuurlijk wel opvoeden tot een zelfbewuste houding. Als ik een klas Mavo of Havo leerlingen had, dan zou ik er mee naar de burgerzaal, in het voormalige stadhuis, nu het paleis op de Dam, gaan. Die burgerzaal was oorspronkelijk bedoeld om bij regen de burgerij van Amsterdam bij de dagelijkse praatjesmakerij, bij de small-talk, de gezelligheidsontmoetingen, een redelijk onderdak te verlenen. Nou, die burgerzaal is van een Venetiaanse grootheid. Die heeft een grandeur van heb ik jou daar. Dat is een grote, lichte,

kleio

trotse ruimte. Dan denk je, goh, staat dat achter die onvriendelijke gevel van dat stoere paleis. Dat is door de Amsterdamse burgerij gebouwd. Dat is een teken van architectonisch zelfbewustzijn. Dat zou ik die kinderen laten zien: kijk, daar zijn wij toe in staat. Het is mooi, het is flink en het is een bewijs van groot zelfvertrouwen. En wat is nou leuker voor een land waarin je leeft, waarin je groot wordt, waarvan je de taal spreekt, om er trots op te zijn, zonder de grens van chauvinisme of Ajax-gevoel of Wilhelmus-tranen te overschrijden.

1992

Straks in 1992 worden in Europa de grenzen uitgewist. Wat het precies betekent, niemand die het weet, maar in ieder geval zullen de Europese staten dichter op elkaar gedrukt worden. Dat betekent dat er een groter beroep zal worden gedaan op je identiteit, op je taal, of je culturele weerbaarheid.

Je zou nu moeten beseffen: wat wil je houden en wat wil je prijsgeven. Wil je de nationale geschiedenis prijsgeven? Schaf dan het hele geschiedenisonderwijs maar af. Maak het dan maar tot een vaag soort Europees onderwijs, of wereldoriëntatie, of dat soort onzin. Want dat is allemaal een weke, bleke, vage brij.

Je kunt, geloof ik, alleen maar beoordelen wat er om je heen gaande is, wanneer je jezelf relief geeft. Wanneer je jezelf wegcijfert, dan heb je oog geen vergelijkingsmateriaal meer. Dan ga je zeker onder in een egale massa. Je moet je eigen identiteit beseffen, en dan pas kun je begrijpen wat er in de rest van de wereld gebeurt. Ik denk dat het onderwijs in de geschiedenis, de internationale, maar vooral ook de vaderlandse geschiedenis, daartoe strekt. Schaf je het af, dan hou je moronen over, vage nietswetters, die met hun mond vol tanden staan.

Als er dan gezegd wordt, het gaat om de

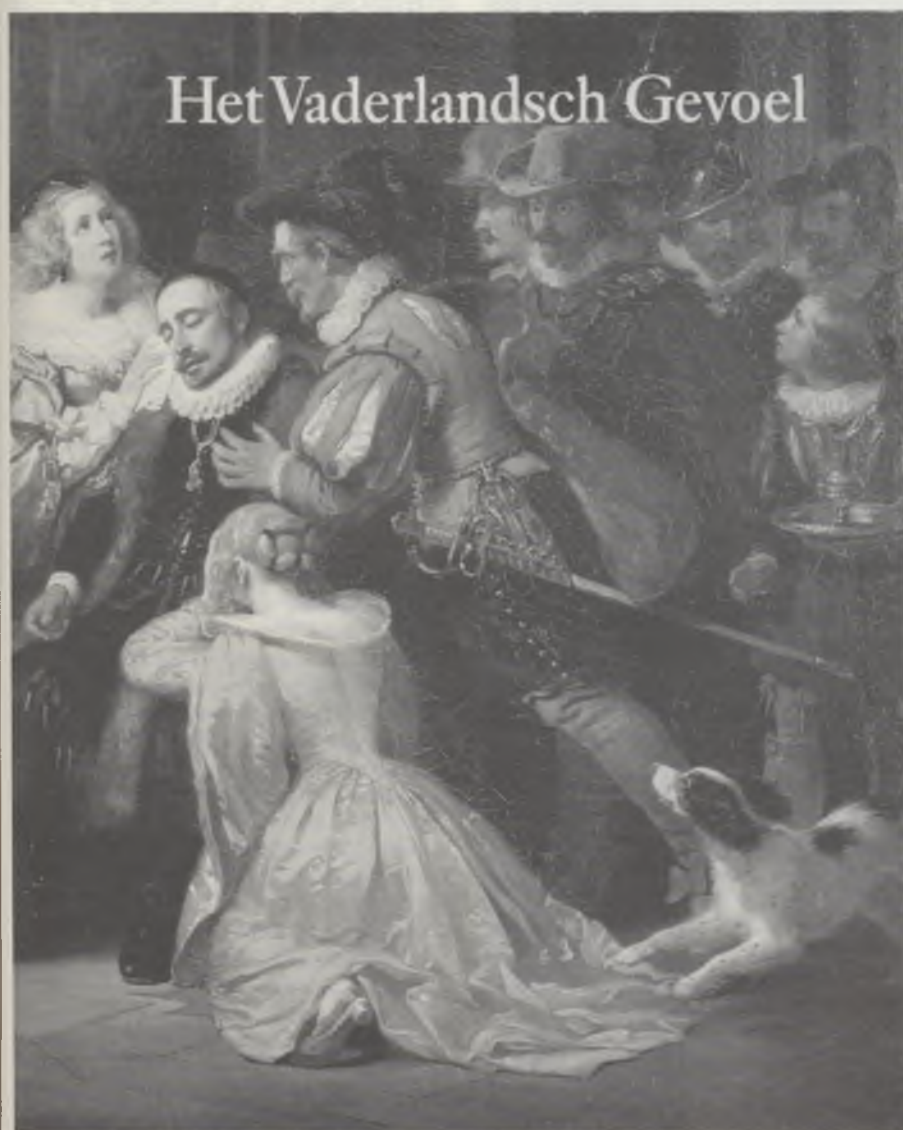
exacte vakken, geloof ik daar niet in. Ik geloof niet dat het een van het ander gescheiden kan worden. Een cultuur is een eenheid, een geheel. Dat heeft met betawetenschappen te maken en met alfa-wetenschappen. Met een goede infrastructuur en met hoe je uit je woorden kunt komen. Dat geheel kan je alleen maar aan je verstand worden gebracht tussen je vierde en je twintigste levensjaar. Verzuim je er dan een stempel op te zetten, dan komt er een vaag soort persoonlijkheid tevoorschijn. Iemand die zijn eigen kompas niet kan lezen. Een onweerbaar mens. Dat onweerbaar mens maakt ook geen goede auto's en maakt ook geen prachtige vliegtuigen.

Schande

Geschiedenis is geen verplicht vak meer. Dat is een schande. Het is werkelijk een schande voor onze politiek, dat dat is afgeschaft. Ik vind dat ook van een onderschatting van de jonge mensen getuigen. Daarvan kun je namelijk veel meer vergen dan wij op het ogenblik in onze onderwijspolitiek veronderstellen. Ze moeten dingen uit hun kop leren. Geen gedoe. En willen ze niet? Ze moeten! Dat is allemaal onzin, dat niet willen. Ik ben helemaal niet voor een terugkeer van het rietje of de klap met de lineaal, dat is vernedering, dat is nutteloos. Maar ik vind dat de hersens van de kinderen worden onderschat. Die kinderen kunnen veel meer. En het is toch het allerleukste, wanneer je tot de top van je kunnen wordt gedreven. Wanneer je niet blijft slonzen in de middelmaat.

Ieder kind moet op zijn niveau, niet alleen aan verstand, maar ook aan energie, flinkheid, vastberadenheid, fantasie en verbeeldingskracht, eruit krijgen wat er uit te krijgen is. Je doet een kind, voor nu en voor later, onrecht als je niet het maximale van hem eist. En wanneer het de dames en heren met de t.v. zo gemakkelijk mogelijk wordt gemaakt, juist dan dien je het ze aan de andere kant zo moeilijk mogelijk te maken. Dan dien je tegenwicht te vormen. Laat ze maar vier bladzijden Willem Frederik Hermans uit hun hoofd leren. Leer ze jamben, de trocheeën en de dactyli, en weet ik wat.

'Kan het zijn dat de lier die sinds lang niet meer ruiste, die sinds lang tot geen harten in dichtmuziek sprak, weer opeens van verrukking en hemelvuur bruijste en in stromende golven het stilzwoegen brak' ... Zo.'

Omslag van de catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling van 19e eeuwse schilderijen in het Rijksmuseum, Amsterdam 1978.

Leven voor en na de dood

Hendrik Spiering

Over het leven na de dood bestaan alleen maar vraagtekens. Er is niemand die daar iets concreets over kan vertellen. Maar over het gebied tussen leven en dood bestaan wel 'harde gegevens'; ze zijn te vinden in een aantal recent verschenen boeken, met verhalen van mensen die ontwaakten uit hun coma, en ook uit het verleden zijn gegevens bekend.

Hendrik Spiering vergelijkt in het hierna volgende artikel moderne bijna-dood ervaringen met vroeg-middeleeuwse. Natuurlijk bestaan er verschillen, maar wat erg opvalt zijn een aantal duidelijke overeenkomsten in de verhalen van mensen uit zozeer uiteenlopende tijden.

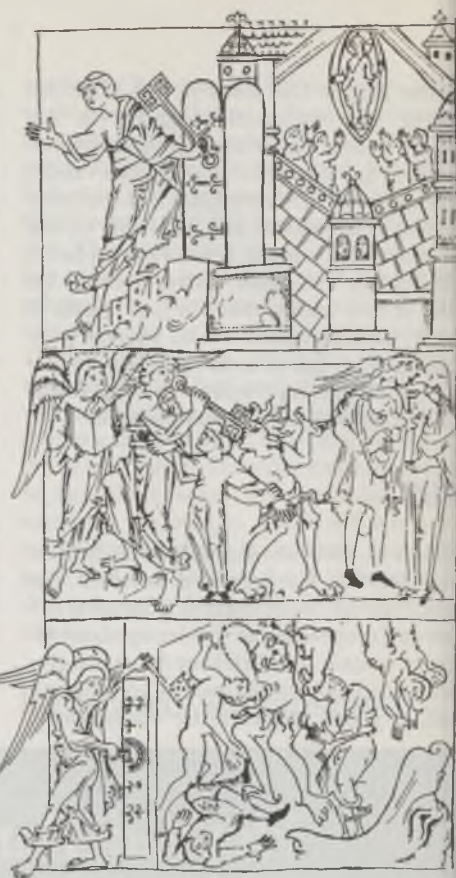
Al proberen we er maar zo weinig mogelijk aan te denken, eens zullen we allemaal sterven. Het is een gegeven dat ons fascineert. Vooral wat er ná de dood met ons zal gebeuren willen we graag weten. Is het dan 'afgelopen'? komen we terug als dier? komen we in de hemel? in de hel? Niemand kan het ons met zekerheid vertellen. Niemand? Door de eeuwen heen wordt er verteld over stervelingen die naar het dodenrijk zijn geweest en weer zijn teruggekomen. De oudste verhalen zijn mythes: over legendarische helden als Gilgamesj, Orpheus, Odysseus en Aeneas. Er zijn echter ook verhalen uit heden en verleden, die beweren te gaan over echte gebeurtenissen, over gestorven mensen die tot grote schrik van de omstanders plotseling weer tot leven kwamen en vertelden wat ze in de andere wereld hadden gezien.

Twee verhalen

Sinds een jaar of vijftien is er een groeiende stroom publikaties over moderne bijna-dood-ervaringen ('near-death-experiences'). Tevens verschijnen er de laatste jaren steeds vaker studies over middeleeuwse hierna-maalsvisioenen.

Verwonderlijk is deze dubbele belangstelling zeker niet, want vergelijk de volgende twee visioenen maar eens met elkaar:

'Het leek alsof ik me in een soort gebouw bevond, maar ik kan me niet herinneren dat er muren waren. Er was alleen maar dat allesdoordringende, schitterende licht. Ik voelde me helemaal vreedzaam... Ik zag veel mensen die om me heen liepen of rond-draaiden... Ik herinner me heel sterk dat ik me verbonden voelde met hen... Ik zag mijn ouders naar me toekomen... Ik weet dat ik sprak met mijn ouders en met de mensen om me heen, maar we spraken niet

Titelbladzijde van het 'Liber Vitae' van New Minster, Winchester (ca. 1016). Bovenaan opent Petrus de poorten van het Nieuwe Jeruzalem; in het midden worden verlost en veroordeeld van elkaar gescheiden; onderaan wordt de poort gesloten achter degenen die voor eeuwig verloren zijn.

met woorden. Het was een soort telepatische communicatie. Er werd me verteld of telepatisch duidelijk gemaakt dat ik met iemand zou praten waarvan ik geloofde dat het God was of Christus, ik weet het niet. Er stond iets voor me dat er uitzag als een crypte of zoiets. Ik moest er naartoe lopen... Maar plotseling zei iemand me, misschien mijn vader, dat ik terug moest gaan, dat het mijn tijd nog niet was, dat ik nog veel moest doen.¹

'Ik werd door een soort poort geleid die een sterker licht uitstraalde dan de zon en zo kwam ik in een gebouw waarvan de vloer glom van het goud en zilver. Het licht was onbeschrijfelijk en het gevoel van ruimte ging iedere ervaring te boven. De ruimte was gevuld met een onafzienbare menigte mensen, die noch vrouw noch man waren. De engelen die me begeleidden maakten een weg voor me vrij tussen de mensen door, tot we bij de centrale plaats kwamen. Erboven hing een wolk die meer licht gaf dan de zon, de maan en de sterren. Een stem kwam uit de wolk en ik werd begroet door een aantal mensen dat er stond. Zij waren de martelaren en de heiligen die we op aarde vereren... Toen hoorde ik een stem die zei: "Laat deze man teruggaan in de wereld want onze kerken hebben hem nodig". Ik hoorde de stem, maar kon niet zien wie

er sprak. Ik wierp mij op de grond en riep: "Ach nee! Ach nee! Heer! Waarom laat U mij deze dingen zien, terwijl U mij vervolgens weer wegzendt?"... Mijn gidsen verlieten mij en ik ging huilend terug, door de poort, zoals ik gekomen was.¹²

De overeenkomsten tussen beide verhalen zijn treffend en als er geen woorden als 'telepatisch' en 'martelaren' in waren voorgelaten was het niet eenvoudig geweest ze te dateren. Het eerste verhaal is van een vrouw uit de twintigste eeuw die na een hartaanval drie dagen in coma lag en vervolgens nog een hartstilstand kreeg. Het tweede verhaal is van een abt, Salvius, uit de zesde eeuw, die na een hevige ziekte voor dood bleef liggen, maar de volgende dag van de lijkbaar opstond.

Het loont de moeite om beide varianten van de bijna-dood-ervaring, de moderne en de middeleeuwse, nader te bestuderen, want uit de verschillen en de overeenkomsten leren we niet alleen iets over het curieuze verschijnsel zelf, maar ook iets over de middeleeuwse en de moderne cultuur.

Vroeg-middeleeuwse visioenen

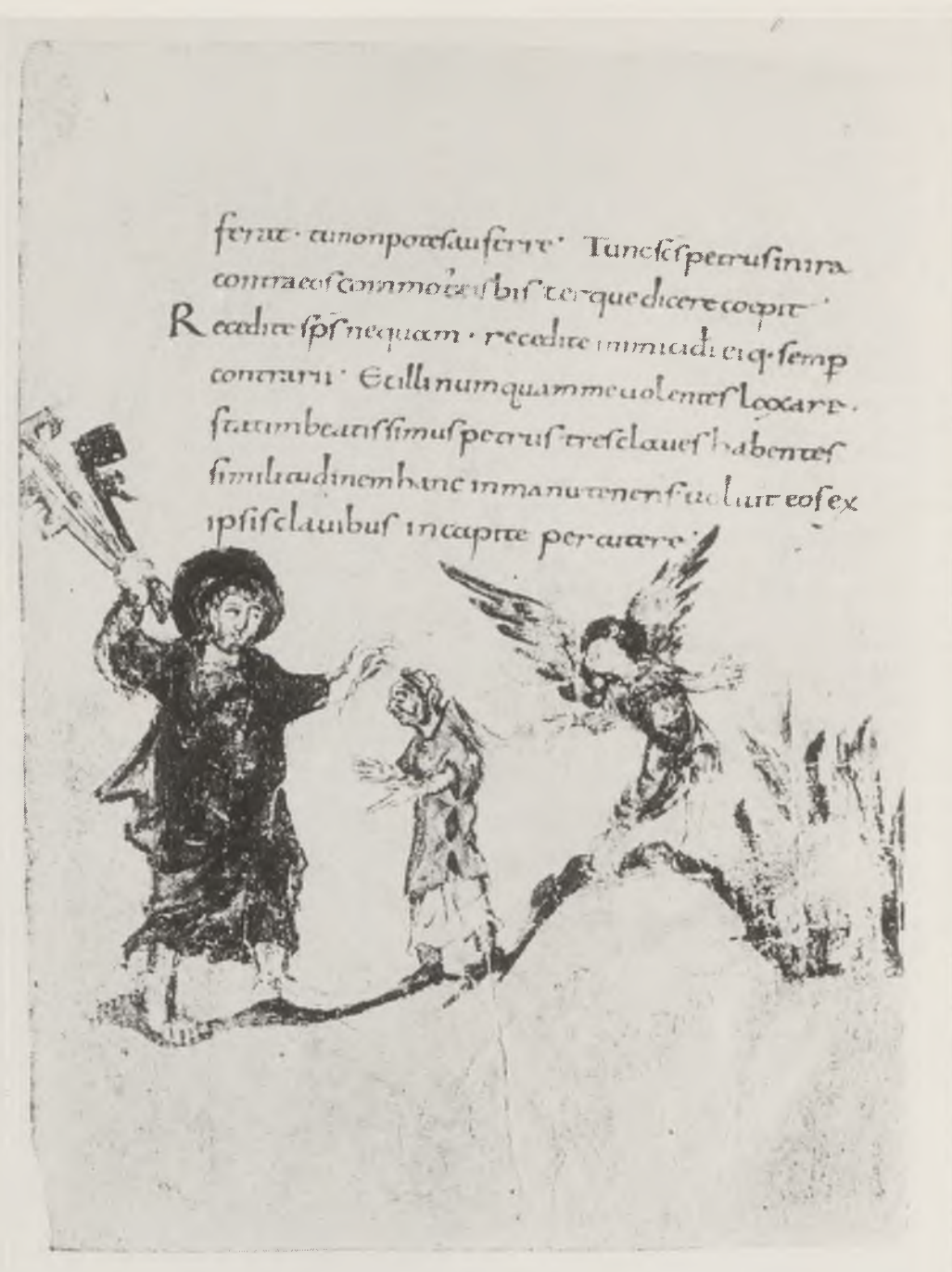
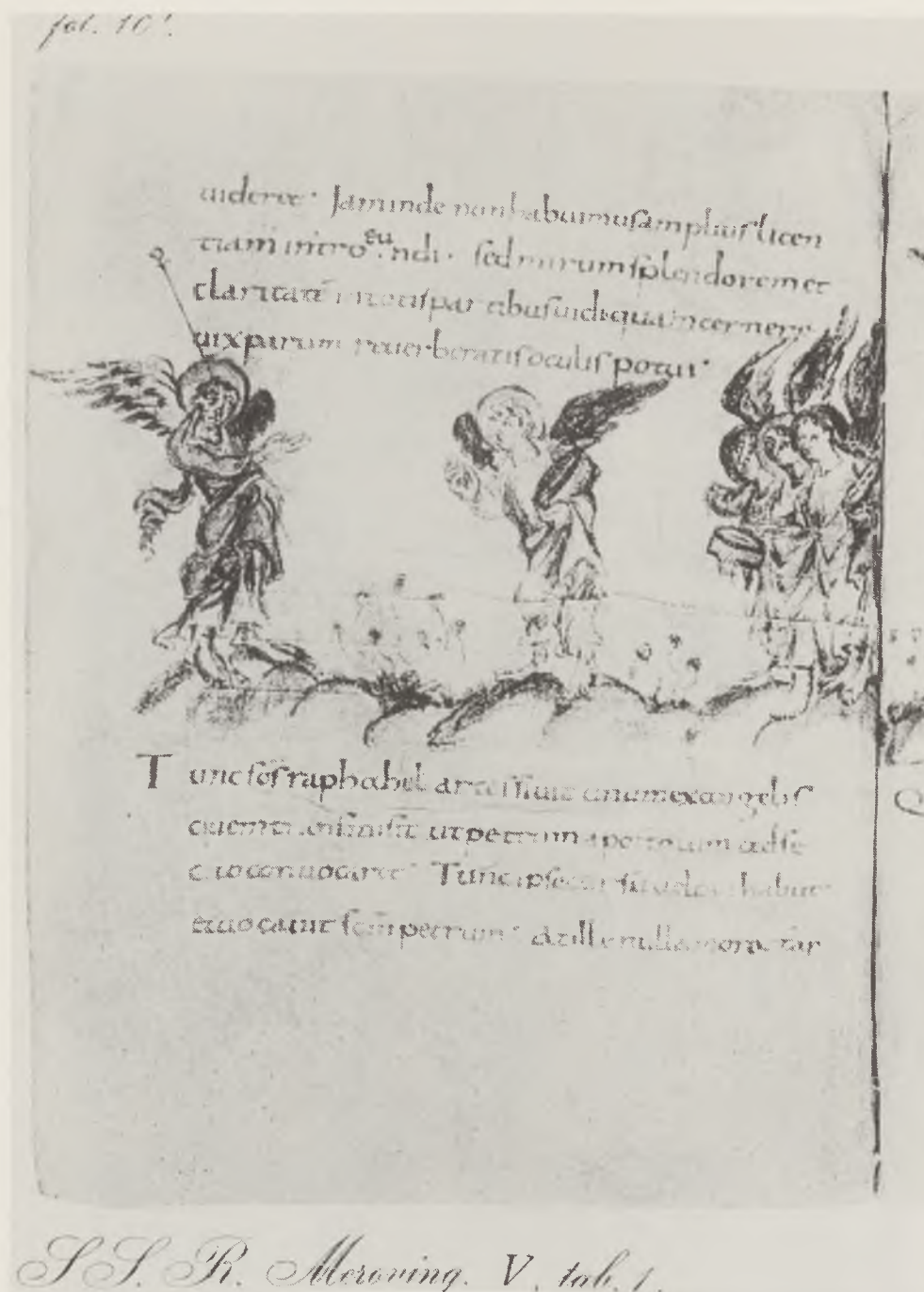
De meeste middeleeuwse visioenen van het hiernamaals die voortkomen uit een 'tijdelijke dood' van de visionair stammen uit de periode 550–1150. De hiernamaals-visioenen uit later tijd waren bewust nagestreefde visioenen, los van een stervenssituatie, van mystici zoals bijvoorbeeld Hadewich.

De visioenen uit de periode 550–750 lijken het zuiverst, dat wil zeggen: het minst beïnvloed door een literaire traditie op visionair gebied. Het visioen is nog geen 'genre'. Het hierna volgende exposé over middeleeuwse visioenen is gebaseerd op een vijftiental visioenen uit deze periode. De verhalen komen als een moralistische anecdoten voor in kroniekachtige geschiedenissen van kerk en volk, in een collectie heiligenlevens, in betogen over de onsterfelijkheid en het monniksleven en in een brief (uitgezonderd de zelfstandige *Visio Baronti*).

De jaren 550–750 vormen de tijd waarin de westerse Latijnse kerk haar plaats moet zien te vinden in de rijken van de half-christelijke Germaanse veroveraars: Angelsaksen, Franken, Alemannen, Visigothen, Longobarden etc. Alleen de geestelijken konden schrijven en we komen de bijna-dood-visioenen dan ook tegen in de Latijnse geschriften van bisschoppen, monniken en een paus.³ De mensen die een bijna-dood-ervaring beleefden en wier verhaal door de schrijvers naverteld werd, kwamen ook uit een clericale omgeving. Zij waren vrijwel allen priester of monnik of werden dit na hun visioen.

De Aartsengel Michael brengt in een doek een aantal zielen naar Christus, miniatuur uit een Engels Psalter ca. 1150. (Uit: Joan Evans (ed.), *The flowering of the Middle Ages*, London 1966.)

Bijlage 1

Drie plaatjes uit de Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Merovingicarum tomus V (Hannover/Leipzig 1910) bij de Visio Baronti. (tabula 1. achterin) Ze zijn afkomstig uit de Codex Petropolitanus Lat. Oct. I, 5, uit de negende of tiende eeuw. (Fotografie: Audiovisuele dienst van de Letteren Faculteit, RUU)

De Visio Baronti is geschreven ca. 678. Een pas ingetreden monnik, Barontus, wordt op zijn ziekbed door twee demonen belaagd. De aartsengel Raphael komt hem te hulp. Met Raphael als gids en de twee demonen op zijn rug verlaat Barontus zijn lichaam en gaat naar de hemel. De demonen willen namelijk alleen het oordeel van God aanvaarden en weigeren hem voor die tijd te laten gaan. Bij de vierde hemelpoort kan het gezelschap niet verder en laat Raphael Petrus roepen. Petrus jaagt de demonen weg en stuurt Barontus terug naar de aarde. Hij legt hem daarbij een penitentie op om zich te zuiveren van zijn zonden. De ik-figuur in onderstaande fragmenten is Barontus.

Plaatje 1: Op een hobbelig veldje met wat bloemen staan links Raphael (met staf) en rechts een groepje engelen. De engelen hebben allen blote voeten, een aureool, vleugels en kort haar met waarschijnlijk een tonsuur. Ze dragen een soort toga. Een van het groepje draagt een trommel bij zich. Een andere engel komt uit het groepje naar voren om met Raphael te spreken. Boven de illustratie staat: [... videret] Jam inde non habuimus amplius licentiam introeundi, sed mirum splendorum et claritatem in totis partibus vidi, quam cernere vix parum reverberatis oculis potui. Dan volgt de illustratie van Raphael en de engelen. Eronder staat: (c.12) Tunc sanctus raphael arcessevit unum ex angelis, quem transmisit, ut petrum apostolum ad se cito convaceret. Tunc ipse cursu veloci habuit et vocavit sanctum petrum. At ille nulla mora tar-

Plaatje 2: Rechts staat zeer groot afgebeeld Petrus met drie sleutels in zijn linker hand, op blote voeten, zonder vleugels en met aureool. Links staat Raphael op een klein heuveltje. Boven de illustratie staan nog een paar woorden van de laatste zin van plaatje 1. Onder de illustratie staat: 'Quid est, frater raphael, quod me arcesse fecisti?' Cui sanctus raphael ait: 'Unum ex monachulis contradicunt daemones nec omnino volunt laxare.'

Plaatje 3: De illustratie staat aan het eind. Links staat weer zeer groot afgebeeld Petrus, met in zijn omhooggeheven rechterhand de drie sleutels. Zijn linkerhand houdt hij beschermend boven de monnik Barontus. Barontus is in korte habijt met kap en een lang onderkleed gestoken. Hij blijkt ook schoenen te dragen. Achter Barontus staat op een klein heuveltje waarschijnlijk een demon. Het gezicht is uitgewist of nooit getekend. Rechts achter het heuveltje is nog een onduidelijke tekening. Stond daar een andere demon? Of stond

daar Raphael?

De eerste zin van de tekst boven de illustratie begint op de vorige bladzijde: Ad illi fortiter repugnantes contra eum, dixerunt: 'Nisi claritas dei eum a nobis auferat, tu non potes auferre'. Tunc sanctus Petrus in ira contra eos commotus, eis bis terque dicere coepit 'Recidite, spiritus nequam; recidite, inimici Dei eique semper contrarii. Et illi numquam me volentes laxare, statim beatissimus Petrus, tres claves, habentem similitudinem hanc, in manu tenens, voluit eos ex ipsis clavis in capite percutere.'

Vertaling Latijnse teksten:

plaatje 1: Vandaar af (d.w.z. vanaf de vierde poort) hadden wij verder geen toestemming meer om naar binnen te gaan. Ik zag echter overal een wonderbaarlijke schittering en helderheid. Ik kon het maar nauwelijks zien doordat mijn ogen het niet goed genoeg konden bevatten. Toen ontbood de heilige Raphael één van de engelen bij zich, welke hij vervolgens wegzond om zo

snel mogelijk de apostel Petrus bij zich te roepen. De engel ging weg met snelle pas en riep de heilige Petrus. Deze kwam zonder een moment te talmen en zei:

plaatje 2:

'Wat is het, broeder Raphael, waarvoor u mij ontboden hebt?' De heilige Raphael zei hem: 'De demonen beschuldigen één van uw monniken en zij willen hem in het geheel niet laten gaan.'

plaatje 3:

Zij [de demonen] verzetten zich sterk tegen hem [Petrus] en ze zeiden: 'Alleen de heerlijkheid Gods kan hem ons ontnemen, jij kan dat niet'. Toen ontstak de heilige Petrus in woede tegen hen en hij riep twee maal en drie maal tegen hen: 'Gaat heen, nietswaardige geesten! Gaat heen, vijanden van God die Hem altijd wederstreven!' En toen ze mij nog steeds niet wilden loslaten, wilde de allertigste Petrus hen met de drie sleutels die hij in zijn hand hield en die hier zijn afgebeeld, op het hoofd slaan.

LITERATUUR

Een goed overzicht van zowel de middeleeuwse als de moderne visioenen biedt: Carol Zaleski, *Otherworld Journeys. Accounts of near-death experience in medieval and modern times* (New York/Oxford 1987). Over visioenen in brede zin: Ernst Benz, *Die Vision. Erfahrungsformen und Bilderwelt* (Stuttgart 1969). Over middeleeuwen: Peter Dinzelbacher, *Visions and Visionsliteratur im Mittelalter* (Stuttgart 1981), niet alleen hiernamaalsvisioenen: *Visioenen. Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek VI*, R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (ed.) (Utrecht 1986), en Howard Rollin Patch, *The other world according to descriptions in medieval literature* (Cambridge Mass. 1950).

Over de moderne bijna-dood-ervaringen: R.A. Moody, *Leven na dit leven* (Naarden 1977), Maurice Rawlings, *Op de drempel van de dood* (Helmond/Brugge 1979), Henk Mochel, *Tussen leven en dood: paradijselijke ervaringen van mensen die terugkeerden* (Kampen 1984), Elisabeth Kübler-Ross, *Over de dood en het leven daarna* (Baarn 1985), P.J. Stolk, *Grenservaringen. Psychologie van het onalledaagse* (Meppel 1986) en Margot Grey, *De dood gezien. Ervaringen op de grens van leven en dood* ('s-Gravenhage 1986).

De visioenen volgen meestal het zelfde patroon. Na zijn 'dood' wordt de visionair opgehaald door één of meer engelen die hem omhoogvoeren, voorbij de zon en de sterren. Soms moet de visionair door een zuiverend vuur en worden hem door de demonen de zonden uit zijn leven aangewreven. De engelen sommen al zijn goede daden op. Vrijwel altijd valt dit overzicht uiteindelijk gunstig uit en kan de visionair gaan rondkijken in de andere wereld. Soms krijgt hij expliciet de opdracht om na terugkeer op aarde alles aan de andere mensen te vertellen.

Het hiernamaals is niet erg gelijkvormig bij de verschillende visionairs. Soms komt hij, zoals de bovengeciteerde Salvius, in een soort koningshal waarin God of Christus resideert, maar meestal kan hij een blik in alle verschillende afdelingen van hemel en hel werpen. Soms ziet de gestorvene alleen een stinkende rivier van vuur. Eroverheen loopt de brug der beproeving: aan de ene oever staan zielen te wachten en aan de andere staan de huisjes der gelukzaligen. Sommige zielen proberen over te steken, maar vallen van de brug in het brandende pek, waar de demonen hen al opwachten. Andere zielen lopen er zonder moeite overheen.

Een aantal visionairs wordt door hun engelgids eerst naar een heerlijke tuin en vervolgens naar de hellekloof geleid. De visionair wordt daar soms geconfronteerd met een geketende maar angstaanjagende duivel. De hoofdpersoon uit het langste en ook enige zelfstandig overgeleverde visioen, de *Visio Baronti*, wordt met twee demonen op zijn nek en met de aartsengel Rafael als gids langs de eerste drie poorten van het paradijs geleid om door Petrus te worden berecht. Na zijn voorlopige vrij spraak en de vlucht van de demonen wordt Barontus door een aantal eerder gestorven collegamonniken van een afstandje de hel getoond, alvorens naar zijn lichaam terug te keren.

Het overzichtelijkst in de 'geografie' van de andere wereld is het visioen van Drythelm, dat Beda vertelt. Zowel de hel als de hemel blijken er uit twee delen te bestaan. De echte hel is er voor de eeuwig gedoemden. Er is echter een tweede hel voor de niet-geheel-slechten, die na het einde der tijden naar het Koninkrijk der Hemelen mogen. De niet-geheel-volmaakten zijn aanzienlijk beter af en wachten in een soort paradijs-tuin op de uiteindelijke toetreding tot het Koninkrijk. De heilige volmaakten tot slot bevinden zich al in het Koninkrijk der Hemelen. Van een indeling in drieën: Hemel-Vagevuur-Hel zoals die na de twaalfde eeuw gepredikt zal worden is nog geen sprake.

Teruggekeerd in hun lichaam worden alle visionairs sterk door hun visioen aangegrepen en als zij hun 'sterfbed' overleven veranderen zij hun levensstijl ingrijpend. Als ze nog geen monnik zijn, worden ze dat

alsnog en ze gaan zo zuiver en heilig leven dat men al uit hun levenswijze kan afleiden dat ze wonderbaarlijke en verborgen zaken hebben gezien. Een aantal praat liever niet te vaak en zeker niet tegen iedereen over zijn ervaringen.

Kanttekeningen bij de visioenen

Het hiernamaals is een allegaartje, naar de getuigenissen van de bijna-dood-visionairs te oordelen. Veel van de motieven uit de visioenen zijn terug te voeren op oude tradities: joods-christelijke apocalypsgeschriften, verhalen uit het Midden-Oosten, en Germaanse en Keltische volksverhalen. Het weinig systematische karakter van het beeld van de andere wereld lijkt de vroeg-middeleeuwse schrijvers maar weinig te deren.

In tegenstelling tot wat men zou verwachten wordt de informatie uit de verhalen van de visionairs niet beschouwd als empirische kennis van het hiernamaals. Het wantrouwen dat in de late oudheid was ontstaan bij de gevestigde orthodoxie tegen visionairs die 'van alles en nog wat' beweerden is nog steeds van kracht. Daarom is het veelbetekenend dat de vroegmiddeleeuwse visioenen alle het karakter van een bijna-dood-visioen hebben. Net als in de twintigste eeuw komen bijna-dood-ervaringen ook in de vroege middeleeuwen voor. En bij mensen die er niet op verdacht zijn en zich ook niet verzetten tegen de heersende kerkorde. De clericale schrijvers kunnen daarom eenvoudigweg niet om deze opvallende en onverdachte authentieke ervaringen heen. Zij wijzen hun lezers er dan ook nadrukkelijk op dat ze het verhaal zo niet uit de mond van de visionair zelf (in negen van de vijftien gevallen), dan toch van een directe getuige hebben vernomen.

Alleen Gregorius de Grote gaat in op de werkelijkheids-waarde van de visioenen, maar op een nogal dubbelzinnige wijze. Het komt er volgens hem op neer dat 'wij de andere wereld niet volledig kennen, omdat wij haar zien zoals voor een zonsopgang, in een soort schemering van de geest'.⁴ Of Gregorius de visioenen letterlijk of symbolisch opvat wordt niet duidelijk.

De status van de visioenen blijft dus vaag, maar er is bij de optekenaars geen enkele twijfel over de boodschap die erin moet worden gelezen. De mensen moeten zich op aarde aan Gods wetten houden en de Kerk gehoorzamen, anders komen ze na de dood in de macht van afschuwelijke demonen en niet bij de engelen in een prachtige tuin. Wie onverhoopt toch een zonde begaat kan er maar het beste onmiddellijk boete voor doen voordat hij plotseling sterft en een veel zwaardere straf krijgt opgelegd. De penitentiemoraal wordt sterk benadrukt,

zowel in de opmerkingen die engelen soms in het visioen maken als in het commentaar dat de schrijver er meestal aan toevoegt. Deze moraal mag geen verbazing wekken bij visioenen die hemel en hel én hun inwoners beschrijven. Er is moeilijk een andere lering uit te trekken. Of het visioen nu een zuivere weergave van het hiernamaals geeft of niet, het is duidelijk wat God ons er mee wil zeggen, zo lijken de schrijvers te redeneren. Het is ook aannemelijk dat juist deze mogelijkheid tot moralistische illustratie de doorslag heeft gegeven bij het opnemen van het visioensverhaal.

In hoeverre de penitentiemoraal en de beduchtheid voor het oordeel na de dood typerend zijn voor de bevolking buiten de clericale milieus is met het beperkte bronnenmateriaal uit die tijd vrijwel onmogelijk te bepalen. Dat deze moraal in de vroege middeleeuwen wel enige bredere verspreiding kende, kan men opmaken uit de toenemende neiging om zich *ad sanctos*, bij de heilige martelaarsgraven, te laten begraven. Men hoopte bij de wederopstanding voor het Laatste Oordeel aan het einde der tijden enige steun te ontfangen aan de nabijheid van deze grote heiligen. Ook de grote adellijke steun aan de voor het zieleheil biddende kloosterlingen in de zevende eeuw en daarna is een aanwijzing. Het ligt ook voor de hand dat deze missionarissen in hun preken de soms adembenemende avonturen van de visionair in de andere wereld als illustratie en waarschuwing gebruikten.⁵

Moderne bijna-dood ervaringen

De moderne belangstelling voor de eigentijdse hiernamaalsvisioenen is begonnen na de publikatie van J.M. Moody's bestseller *Life after life* in 1975. Hij vertelt hierin veel 'near-death-experiences' na en probeert deze zo onbevooroordeeld mogelijk te analyseren. Geïnspireerd door Moody's serieuze aanpak van curieuze feiten verschijnen er sindsdien regelmatig boeken over de bijna-dood-ervaringen van mensen die na een hartaanval of een verkeersongeval gereanimeerd werden. Hoewel men op grond van de kreten op het omslag anders zou verwachten, onderscheiden deze boeken zich toch door hun aanpak en serieuze onderzoek.

Het succes van Moody en anderen die in zijn voetspoor traden is voor een deel gebaseerd op de open manier waarop zij de patiënten benaderden en de heldere wijze waarop zij van hun bevindingen verslag doen. Door hun voorzichtigheid in het trekken van conclusies weten zij ook een agnostisch publiek te bereiken.

Deze serieuze onderzoekers proberen een patroon te ontdekken in de visioenen en

Het wegen van de ziel. Op dit altaarfront uit Catalonië wordt de ziel gered (in weerwil van de duivels die op een valse wijze de schaal omlaag duwen) en veilig bij de poorten van het paradijs aan Petrus overgedragen (eind 13e eeuw). (Uit: 'The flowering of the Middle Ages').

zij doen dat door zoveel mogelijk patiënten te interviewen. Zo ontstaat er een voortdurend groeiende verzameling gevallen van allerlei soorten bijna-dood-ervaringen.

Op grond van zijn interviews kwam Moody tot een patroon in de ervaringen dat ook het uitgangspunt is geworden van andere schrijvers. De gang van zaken is ongeveer als volgt: nadat de stervende zich door de arts hoort dood verklaren, hoort hij een hard en onaangenaam geluid en voelt hij zich snel door een lange donkere tunnel gaan. Dan bemerkt hij dat hij zijn lichaam heeft verlaten en hij ziet zijn dode lichaam op een afstandje liggen, met bedrijvige verpleegsters en doktoren er omheen. Als hij gewend is aan zijn nieuwe toestand merkt hij dat hij een nieuw onstoffelijk lichaam heeft. Anderen komen hem tegemoet en helpen hem. Hij ziet de geesten van reeds eerder gestorven familieleden en vrienden. Een liefdevolle en warme geest, een wezen van licht, verschijnt en stelt hem, zonder te spreken een vraag die veroorzaakt dat de bijna-dood-visionair zijn leven overdenkt. Door het lichtwezen wordt hem een panorama van zijn leven getoond. Vervolgens komt hij in de buurt van een grens tussen het aardse en het volgende leven en hij besluit dat hij toch terug moet keren naar de aarde, hoewel hij overweldigd is door gevoelens van vreugde, liefde en vrede in het 'hiernamaalsleven'. Als hij in zijn lichaam is teruggekeerd heeft hij vaak moeite zijn ervaringen aan anderen te vertellen, maar het blijkt dat zijn leven en vooral zijn houding ten opzichte van leven en dood sterk door

de ervaring worden beïnvloed. Hij is er van overtuigd dat er een leven na de dood is en hij ervaart zijn aardse leven als veel rijker aan inhoud en zin.

De literatuur over de bijna-dood-ervaringen verzet zich sterk tegen allerlei reductionistische verklaringen door sceptische psychiaters en neurologen. Deze medici zien dergelijke ervaringen als hallucinaties veroorzaakt door zuurstofgebrek, epileptische activiteit in de hersenen, medicijnen, isolatie door de ziekenhuissituatie of door een soort ultieme Freudiaanse sublimatie van het sterven dat men niet onder ogen wenst te zien. Over het algemeen zijn de argumenten tegen dit soort verklaringen even zwaarwegend als de argumenten ervoor. Moody en de zijnen geven meestal zelf geen verklaring en ook onthouden zij zich van religieuze speculaties. Ze bieden deze curieuze verhalen echter wel aan de lezer aan als stof tot nadenken.

De boodschap die deze verhalen voor ons hebben is duidelijk volgens deze schrijvers. Zoals Moody zegt: 'Er zijn twee dingen belangrijk in dit leven: het leren liefhebben van andere mensen en het verzamelen van kennis'. Uit de boeken en verhalen blijkt een zeer positieve houding jegens het leven als een periode van persoonlijke groei in liefde en kennis. De dood is dan het laatste stadium van de innerlijke groei. Over de empirische waarde van de visioenen laat men zich niet uit.

Noten

Ik wil graag A. Gabrielli en M. Stoffers bedanken voor hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

1. Grey, *De dood gezien*, p. 51.
2. Gregorius van Tours, *Geschiedenis van de Franken. Boek VII.1*.
3. Bisschop Gregorius van Tours (c.539–594). Uitgave: *Gregor von Tours. Zehn Bücher Geschichten*, R. Buchner (ed. en vertaling), 2 vol., Darmstadt 1967 (Penguin-Classic: Gregory of Tours *The history of the Franks*). Over visioenen: IV:33 (Sennulf) en VII.1 (Salvius). Paus Gregorius de Grote (540-604). Uitgave: *Grégoire le Grand. Dialogues* A. de Vogüé (ed. en inleiding) en P. Antin (vertaling), 3 vol., Paris 1978-1980. Over visioenen: I.10:17-18; I.12:1-3; IV.32:1-5; IV.37:3-4, 5-6, 7-12. Kluizenaar/monnik Valerius van Bierzo (c. 680 Noord-Spanje). Uitgave: *Dicta beati Valerii ad beatum Donadeum scripta*, in: J.-P. Migne, *Patrologia Latina*, vol. 87, Paris 1853, col. 431-439. Visioenen: col. 431-433 (Maximus), col. 433-435 (Bonellus) en col. 435-436 (Baldarus). Anonieme monnik (c. 680, Midden-Frankrijk). Uitgave: *Visio Baronti monachi Longorentensis*, W. Levison (ed. en inleider), in: *Monumenta Germaniae Historica Scriptorum Rerum Merovingicarum* tomus V, Hannover/Leipzig 1910, pp. 368-394. Monnik/missionaris/Aartsbisschop Bonifatius (680-754). Uitgave: *Briefe des Bonifatius*, R. Rau (ed. en vertaling), Darmstadt 1968. Visioen: brief tien. Monnik Beda Venerabilis (c. 673–735). Uitgave: *Baedae opera historica*, J.E. King (ed. en vertaling), 2 vol., London 1962, 1963 (Penguin-Classic: Bede, *A History of the English church and people*). Visioenen: III.19 (Fursa) en V.12 (Drythelm).
4. Gregorius de Grote, *Dialogen* IV.43:1-2.
5. Zie bijvoorbeeld Beda, *Historia Ecclesiastica* II.13.

Een vergelijking

Als we de vroeg-middeleeuwse bijna-dood-visioenen met de moderne bijna-dood-ervaringen vergelijken valt een aantal overeenkomsten op. De visionairs zien op een gegeven moment hun leven aan zich voorbij gaan, vroeger als een opsomming van de goede en slechte daden en thans als een panorama of film. De meesten zien bekenden in de andere wereld. Het visioen verandert hun levenshouding en ze spreken er vaak met grote terughoudendheid over. De verhalen zijn moeilijk te vangen in theorieën en hoewel ze serieus genomen worden, worden de visioenen thans evenmin als in de middeleeuwen beschouwd als een empirische blik in de andere wereld. De middeleeuwse én moderne schrijvers die de visioenen beschrijven, trekken er echter wel duidelijke conclusies uit over het leven vóór de dood.

Waarschijnlijk kunnen we de overeenkomsten beschouwen als kenmerken van een algemeen-menselijk verschijnsel dat aan de visioenen in beide tijden ten grondslag ligt. Uit de verschillen blijken echter de sterk onderscheiden culturele achtergronden.

In scherp contrast met de middeleeuwse visioenen is er in de moderne visioenen vrijwel geen sprake van de hel, het Kwaad of zonde. Evenmin zijn er echte autoriteiten in het moderne hiernamaals. In het middeleeuwse visioen daarentegen doet de visionair eigenlijk alleen maar wat hem door gezagsdragers wordt opgedragen. De bekenden die de middeleeuwse visionair ontmoet zijn heiligen, koningen, abten of medemonniken, maar zelden of nooit familieleden of vrienden, zoals in de moderne verhalen. In de moderne verhalen ontbreekt ook de afhankelijke relatie tot de gids-engel. Het lichtwezen aanvaardt iedereen zoals hij is. De uiteindelijke beslissing terug te keren naar het aardse leven neemt de twintigste-eeuwer meestal zelf. De middeleeuwer wordt vrijwel altijd zeer tegen zijn zin teruggestuurd door een onverbiddelijke autoriteit.

Ook de moraal die uit de verhalen blijkt is zeer verschillend en hierin wordt het culturele verschil het best samengevat. De vroeg-middeleeuwse visioenen zijn levensvijandig en autoritair. Het aardse leven heeft alleen nut om een plaatsje in de hemel te verdienen door goed te leven. Wie iets verkeerd doet, moet door penitentie de Autoriteit, God, proberen gunstig te stemmen, meestal via Zijn Kerk. De moderne visioenen staan positief tegenover het aardse leven en zijn democratisch en individualistisch. Het leven dient voor persoonlijke groei en die wordt in wezen in het hiernamaals voortgezet of bekroond. De moraal waarnaar geleefd moet worden komt niet als een bevel van God

zoals in de vroege middeleeuwen, maar moet door de mensen zelf worden gevonden.

De verschillende vertaling van gelijksoortige ervaringen

De cultureel bepaalde inhoud van de visioenen is goed te begrijpen als we het verschijnsel op zich wat nader onder de loep nemen. We kunnen aannemen dat de visionairs niet écht dood zijn geweest om de eenvoudige reden dat de enige geldige definitie van 'dood' is dat er na de dood geen leven meer mogelijk is. Het feit dat de 'gestorvenen' weer tot leven kwamen betekent dat ze nog niet gestorven waren. Door de moderne reanimatietechnieken kunnen patiënten van steeds 'verder weg' worden teruggehaald, maar de grens waarna geen terugkeer meer mogelijk is blijft een onneembare barrière.

Een kenmerk van de bijna-dood-visionair is echter dat hij er zelf wel van overtuigd is te zijn gestorven. Lichamelijk verkeert hij meestal in een zeer slechte conditie. In deze situatie ontstaat het visioen. Dat hiervoor allerlei neurologische en psychologische verklaringen bestaan, die waarschijnlijk allemaal een beetje geldig zijn en samen een krachtige cocktail vormen, maakt voor de culturele en geestelijke inhoud van het visioen helemaal niets uit. De visionair probeert deze waarschijnlijk oneindig vormbare ervaring in begrijpelijke termen te vertalen, die hij put uit zijn culturele bagage. Vooral als hij niet bekend is met het verschijnsel, heeft de visionair een grote vrijheid zijn ervaring vorm te geven.

Het visioen is dus reeds in de eerste versie van de visionair zelf een culturele verbeelding of een symbolische weergave van diep in de cultuur wortelende ideeën over leven en dood. Zelfs het verslag van de visionair zelf is geen 'authentieke' weergave meer van de ervaringen op de grens van leven en dood, maar een interpretatie en een vertaling. De oorspronkelijke ervaring zal altijd onuitsprekelijk blijven. Misschien is het daarom wel zo moeilijk, voor middeleeuwers én voor twintigste-eeuwers, om een redelijke uitspraak te doen over de realiteit van deze echt voorkomende visioenen. Paus Gregorius had het bijna veertien eeuwen geleden niet eens zo slecht gezien toen hij stelde dat de we visioenen maar het best kunnen beschouwen als kennis 'in de schemering van de geest'.

Ideetje misschien...?

Adel en lijfeigenen in het 19e eeuwse Rusland

De in 1978 bij Het Wereldvenster te Baarn verschenen autobiografie van de bekende Russische anarchist Prins Peter Kropotkin (1842–1921), *'Memoires van een revolutionair'*, biedt een schat aan materiaal om een kijkje te kunnen nemen in het dagelijks leven van een oude adellijke familie en zijn lijfeigenen. Kropotkin kan in zijn biografie een zeer onderhoudend verteller zijn: menig hoofdstuk kan zonder aanpassingen in de klas worden gebruikt. Mijn leerlingen zijn altijd zeer geboeid door deze verhalen, die het leven van alledag in het 19e eeuwse Rusland blootleggen. Wat lijfeigenschap precies inhoudt, krijgt hier z'n vulling, en meer dan dat: ook het extravagante leven van de Russische adel komt uitvoerig aan de orde. Door Kropotkins taalgebruik staan deze verhalen heel dicht bij de belevingswereld van de leerlingen. Inleving in de 19e eeuwse situatie is heel goed mogelijk. De aard van het materiaal maakt het moeilijk erin te 'knippen'. Derhalve gebruik ik dan ook — vrijwel volledig — de hoofdstukken VI, VII en VIII van deel één *'Mijn kinderjaren'*. Het is uiteraard hier niet de plaats de drie hoofdstukken integraal af te drukken. Als 'smaakmaker' heb ik enige fragmenten 'geknipt'. De vragen die bij de fragmenten staan afgedrukt, gebruik ik om het gelezene samen te vatten en om overzicht te krijgen.

In deze autobiografie komen onder andere ook de afschaffing van de lijfeigenschap aan de orde; het ontstaan van de eerste revolutionaire beweging in Rusland — waar

Kropotkin ten nauwste bij betrokken is —; de 'ontsluiting' van Siberië, die hij als gepri-viligeerde banneling mag aanschouwen en als geograaf van professie beschrijft. Fragmenten te over. Ik kan het boek van harte aanbevelen.

In hoofdstuk VIII geeft Kropotkin een zeer goed inzicht in de levensomstandigheden van de lijfeigenen. De dramatische verhalen en anekdotes doen je de rillingen over de rug lopen. Het was voor mij uiterst moeilijk fragmenten te 'knippen'; het is derhalve een vrij willekeurige selectie geworden. Het liefst zag ik hier het gehele hoofdstuk VIII afgedrukt. Ik hoop dat het fragment voldoende prikkels oplevert om dit hoofdstuk zelf eens te raadplegen.

Als afsluiting krijgen mijn leerlingen opdracht een 'opstelletje' te schrijven over wat lijfeigenschap in Rusland inhield. In een slotalinea geef ik ze de opdracht het verschil met slavernij te beschrijven. Van deze opstellen worden een aantal uitgekozen en gekopieerd en ter discussie aan de klas voorgelegd. Het is ook mogelijk aan de hand van genoemde hoofdstukken een en ander te dramatiseren, alhoewel ik moet zeggen dat de tekstfragmenten veel van de fantasie van leerlingen wegnemen. Voor het dramatiseren van deze fragmenten verwijs ik u naar *Kleio* 23e jaargang no. 4, mei 1982.

Henk van Duijsen

FRAGMENT 1. (hfdst. VI)

Rijkdom werd in die tijd afgemeten naar het aantal 'zielen' dat een landeigenaar bezat. Zo veel 'zielen' wilde zeggen: zo veel mannelijke lijfeigenen: vrouwen telden niet mee. Mijn vader bezat ongeveer twaalfhonderd zielen, in drie verschillende provincies, en behalve zijn lijfeigenen bezat hij ook nog grote stukken land die door deze boeren bewerkt werden. Hij werd beschouwd als een rijk man. Hij leefde volgens zijn stand, wat wil zeggen dat zijn huis altijd openstond voor bezoekers, hoe groot in aantal ook, en dat hij er een uitgebreide staf personeel op nahield.

Onze familie bestond uit acht mensen, soms uit tien of twaalf; maar vijftig bedienden in Moskou en anderhalf maal zoveel erbuiten werd als het absolute minimum beschouwd. Vier koetsiers om te zorgen voor zo'n twaalf paarden, drie koks voor de familie en nog twee voor het personeel, een twaalfstal mensen om ons tijdens het diner te bedienen (één man achter ieder aangezetene aan tafel) en een groot aantal meisjes in de meidenkamer — hoe zou iemand het met minder kunnen stellen?

Bovendien streefde iedere landeigenaar eraan dat al het benodigde voor het huis houden thuis gemaakt werd, door zijn eigen mensen.

'Wat is uw piano toch altijd mooi gestemd! Herr Schimmel is zeker uw stemmer?' zou een bezoeker kunnen opmerken.

Om dan te kunnen antwoorden: 'Ik heb een eigen pianostemmer,' was in die tijd het meest op zijn plaats.

'Wat een prachtige taart!' konden de gasten uitroepen alser een waar kunstwerk, samengesteld uit ijs en banket, tegen het eind van het diner werd opgediend. 'Geef maar toe, prins, dat hij afkomstig is van Tremblé (de beroemde banketbakker).

Als illustratie bij dit verhaal over adel en lijfeigenen zijn de vele platen te gebruiken uit het boek *Op het landgoed*. *Herinneringen aan het rijke Russische leven van voor de revolutie*, van Mariamna Davydov (uitg. Gaade, Veenendaal 1987). Deze telg uit een Russisch aristocraten geslacht heeft na haar vlucht in 1919 haar kleinkinderen iets willen laten zien van het leven van haar familie in de laatste decennia van het Tsaristisch Rusland.

Bij haar vinden we een verslag over het leven van de hogere kringen, geschetst als een soort verloren paradijs, van mooie zomers, leuke uitstapjes, grote feesten, omringd door tevreden bedienden.

'Hij is door mijn eigen bakker gemaakt, een leerling van Tremblé, die ik in staat gesteld heb te laten zien wat hij kan,' was dan een antwoord dat alom bewondering uitlokte.

1. *Wat wordt er bedoeld met 'zielen'?*
2. *Maak op basis van het in de tekst genoemde aantal 'zielen' een schatting van het aantal mensen dat prins Aleksej Petrovitsj Kropotkin heeft bezeten.*
3. *Welk beroep oefenden deze 'zielen' in grote meerderheid uit?*
4. *Welke taken in het huishouden zou jij kunnen invullen bij het 'groot aantal meisjes in de meidenkamer'?*
5. *Elke tijd kent zijn statussymbolen. Er worden er hier 2 in de tekst genoemd. Welke zijn dat?*
Noem eens 2 statussymbolen uit onze eigen tijd.

FRAGMENT 2 (hfdst. VII)

Met zo'n groot aantal bedienden in huis, zou het ons eenvoudig tot de bedelstaf gebracht hebben als alle voorraden in Moskou gekocht moesten worden; maar in die tijd waarin de lijfeigenschap nog bestond regelde men dat soort zaken op eenvoudige wijze. Tegen de winter zette mijn vader zich aan zijn schrijftafel en schreef het volgende: 'Aan de beheerder van mijn landgoed, Nikolskoje, gelegen in het gouvernement Kaloega, district Mestsjovsk, aan de rivier de Sirena, van prins Aleksej Petrovitsj Kropotkin, kolonel en commandant met verschillende rangen.

Na ontvangst dezès en zodra de wegen begaanbaar zijn, verzoek ik u te sturen naar mijn huis, gelegen in de stad Moskou: vijftientwintig boerensleden, elk getrokken door twee paarden, één uit elk huis en één slee plus een man uit ieder tweede huis en ze te beladen met (zo en zoveel) haver, (zo en zoveel) tarwe en (zo en zoveel) rogge; evenzo alle kippen, ganzen en eenden, ingevroren, die deze winter geslacht moeten worden; ze dienen goed ingepakt te zijn en vergezeld te gaan van een volledige lijst, onder de supervisie van een betrouwbaar man.'

En zo ging het nog een aantal bladzijden door, tot er eindelijk een punt kwam. Hierna volgde een opsomming van alle straffen die hun te wachten stonden voor het geval de voorraden het huis in die en die straat nummer zoveel niet op tijd zouden bereiken en als er iets aan mocht mankeren.

Enige tijd voor Kerstmis gleden de vijftientwintig boerensleden inderdaad onze poort binnen en vulden de ruime binnenplaats.

'Frol!' schreeuwde mijn vader, zodra men hem van deze grote gebeurtenis op de hoogte gesteld had. 'Kirjoesjka! Jegorka! Waar zitten jullie? Alles wordt nog gestolen! Frol, ga haver uitladen! Oeljana het gevogelte! Kirjoesjka, ga de prins roepen!'

Het hele huis stond op zijn kop; de bedienden renden gejaagd heen en weer, van de hal naar de binnenplaats en weer terug, maar voornamelijk naar de meidenkamer om daar de laatste nieuwtjes uit Nikolskoje te vertellen: 'Pasja gaat na Kerstmis trouwen, Tante Anna is gaan hemelen', enzovoort.

6. *Op welke wijze werd in het levensonderhoud van het huis voorzien?*
7. *Waarom kon Prins Aleksej Petrovitsj in zijn brief eisen dat al het gevogelte ingevroren bezorgd diende te worden? De diepvries kende men in die tijd toch niet?*
8. *Prins Kropotkin eindigt zijn brief met de opsomming van straffen indien de gevraagde voorraden niet op tijd in Moskou zouden arriveren. Welk soort straffen zouden dat geweest zijn?*

FRAGMENT 3 (hfdst. VIII)

Op een keer merkte de ene landeigenaar tegen de andere op: 'Hoe komt het toch dat het aantal zielen op jouw landgoed zo langzaam toeneemt? Je let zeker niet op hun huwelijken?'

Een paar dagen later keerde de generaal terug naar zijn landgoed. Hij liet een lijst maken van alle inwoners van zijn dorp en pikte alle namen eruit van de jongens vanaf achttien en de meisjes die net zestien geworden waren, — dat is in Rusland de wettelijke minimumleeftijd voor een huwelijk. Toen schreef hij op: 'Ivan trouwt met Anna, Pavel trouwt met Parasjka,' en zo door tot hij vijf paren bij elkaar had. 'De vijf huwelijken,' voegde hij eraan toe, 'moeten over tien dagen plaatsvinden, zondag over een week.'

Op de vastgestelde dag trok de huwelijksstoet, die in dit geval meer op een begrafenisstoet leek, naar de kerk. De vrouwen slaakten luide kreten, zoals gebruikelijk is bij begrafenissen. Een van de huisknechten werd naar de kerk gestuurd om aan de meester verslag uit te brengen, zodra de huwelijken gesloten waren; maar al gauw kwam hij aanhoilen met zijn muts in de hand, bleek en ontdaan.

'Parasjka,' zei hij, 'spuutert tegen; ze weigert met Pavel te trouwen. Vader (daarmee bedoelde hij de priester) vroeg haar: 'Stemt jij daarin toe? maar ze antwoordde met luide stem. 'Nee, dat doe ik niet!'

De landeigenaar werd razend. 'Ga die langharige dronkelap (hij bedoelde de priester; de Russische priesters dragen hun haar lang) zeggen, dat als Parasjka niet meteen trouwt, ik hem als dronkaard bij de aartsbisschop ga melden. Hoe durft die kerkse smeurlap me te dwarsbomen! Zeg hem dat ik hem naar een klooster zal sturen om daar te verrotten en Parasjka's familie stuur ik naar de steppen.'

De huisknecht bracht de boodschap over. Parasjka's familie en de priester drongen zich om het meisje heen; haar moeder viel huilend voor haar op de knieën en smeekte haar om niet de hele familie in het ongeluk te storten. Het meisje bleef zeggen: 'Ik wil niet' maar het klonk steeds zwakker, toen fluisterde ze het, tot ze ten slotte zweeg. De huwelijkskroon werd haar op het hoofd gezet; ze bood geen tegenstand meer en de huisknecht rende zo hard hij kon naar het huis om mee te delen: 'Ze zijn getrouwd.'

9. *Op welke wijze kon een landeigenaar het 'zielental' op zijn bezittingen beïnvloeden?*
10. *Op welke wijze reageerden de naaste verwanten van de slachtoffers van het gedwongen huwelijk op deze huwelijksvoltrekking?*
11. *Wat kun je zeggen over de verhouding dorpsgeestelijke (pope) — landeigenaar?*

kleio

Museum voor Volkenkunde Rotterdam

Beeldvorming over Nederlands-Indië
fotografie — literatuur — film

Behalve een speciale docentenbijeenkomst op donderdag 16 maart, waarin u kunt luisteren naar enkele lezingen over het thema 'Fotografie en beeldvorming in Nederlands-Indië' en u een rondleiding krijgt over de tentoonstelling 'Toekang Potret' — zie voor verdere gegevens *Kleio* 1/89, p. 31 — organiseert het museum vier lezingen voor geïnteresseerden:

9 maart: lezing door Drs. Tessel Polmann, vertoning van de film 'Rubber';

16 maart: lezing door Dr. H. Schulte Nordholt, vertoning van een film over Bali, uit de jaren '20;

23 maart: lezing door dhr. Rudy Kousbroek, vertoning van een diaserie van mevr. Deroo;

30 maart: lezing door Dr. B. Guwanan, vertoning van de documentaire 'Een ideaal voor ogen'.

Voor leerlingen verschijnt een aparte uitgave van *'Geschiedenis in de Klas'*, waarin veel foto's van de tentoonstelling zijn afgedrukt. Deze opnames worden gebruikt als historische bron. Ook zijn fragmenten afgedrukt uit romans, reisverslagen en dag- en weekbladen. Het thema van het nummer is de kijk van de blanke op de Indische samenleving en de blanke leefwijze in de 19e en 20e eeuw.

Het themanummer is zó gemaakt dat een leerling van de bovenbouw Havo/Vwo het zelfstandig door kan werken — eventueel in plaats van een zelf (over)geschreven werkstuk over het 'eigen onderwerp'. Het is te koop bij het museum voor f 10,—.

Voor verdere informatie over de prijs van de lezingen kunt u opbellen naar de Mediateek van het museum, tel. 010-4111055. Hier kan het themanummer ook besteld worden (prijs f 10,— excl. porto) en een videofilm worden gehuurd over beeldvorming in de film in de periode 1920—1940.

Boek van de maand

Hans Verbraeken bespreekt:

D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelands-samenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.*
Uitgeverij Verloren, Hilversum 1987, 262 pagina's, prijs f 42.

Maasland is een ideaal dorp om historisch onderzoek naar te doen. Allereerst zijn het dorp en zijn omgeving buitengewoon inspirerend. De gemeente — gelegen in het open-weidegebied Midden-Delfland tussen Rotterdam, Delft, Schiedam, Vlaardingen en Maassluis — heeft een oude, goedbewaarde dorpskern. Bovendien zijn in de omgeving vele oude boerderijen en andere historische monumenten te vinden. Verder is er bij de bevolking ruime belangstelling aanwezig voor de eigen geschiedenis. Die interesse hangt samen met de van overheidswege begonnen 'reconstructie van het Midden-Delflandgebied', een project waarbij de regio in overeenstemming met zijn agrarische en cultuur-historische waarden opnieuw wordt ingericht.

Onder de vleugels van de Vereniging Midden-Delfland zet de Werkgroep Historie en Landschap zich met succes in voor de inventarisatie en het behoud van het cultuurlandschap. Onder meer door haar toedoen heeft binnen het gebied een uitgebreid boerderijenonderzoek en een inventarisatie van molens, gemalen en dergelijke plaatsen gevonden.

Kleurrijke demografische studie

In zijn boek stelt de schrijver D.J. Noordam de vraag welke mogelijkheden mensen in de pre-industriële samenleving hadden om hun natuurlijke en sociale omgeving te beheersen. Hij onderzoekt dit voor Maasland in de periode 1730—1823. Het is vooral een studie naar economische en demografische patronen en ontwikkelingen met een opvallende aandacht voor de leef- en belevingswereld van de Maaslandse bevolking van die tijd.

De schrijver weet de valkuil, waarin veel wetenschappelijk economisch en demografisch werk verdwijnt, te mijden. Zijn boek is geen matte bespreking van prijsreeksen, geboortecijfers, sterftetabellen en migratiegegevens, waarin nauwelijks leven valt te kennen. Hij geeft een kleurrijk betoog, aangevuld en onderbouwd door verhelderende illustraties. Demografische en econo-

mische ontwikkelingen worden verlevendigd door informatie over de geografische omgeving, over politieke en culturele ontwikkelingen en door een benadering vanuit het perspectief van de toenmalige dorping.

Indeling van het boek

Noordam heeft zijn boek in drieën gedeeld. Dat doet hij op basis van drie tijd niveaus, die volgens hem in de betrekkingen tussen de Maaslandse bevolking en haar natuurlijke en sociale omgeving kunnen worden onderscheiden. Bij deze indeling bedient hij zich van de termen 'structuur' (deel 1), 'conjunctuur' (deel 2) en 'ritme' (deel 3). Het ritme-deel beslaat 120 pagina's, terwijl voor de delen 'structuur' en 'conjunctuur' achtereenvolgens elf en zestig pagina's zijn ingeruimd.

In deel 1, 'structuur' gaat hij in op de natuurlijke omgeving van de Maaslander. Het veranderingstempo is op dit niveau klein. *'Het veranderen en beheersen van de natuur ging de krachten en het kapitaal van de mensen in de pre-industriële periode vaak te boven'*. Noordam plaatst op dit niveau ook de bestuursorganen en colleges buiten Maasland, die zich buiten het bereik van de Maaslandse dorpsbevolking bevonden, maar wel invloed hadden op de ontwikkelingen in het dorp.

In het tweede deel, 'conjunctuur', behandelt de schrijver het niveau van de economische ontwikkelingen (prijzen, beroepsstructuur) en de politieke en culturele (onderwijs en religie) veranderingen. Ook draagt hij in dit deel een aantal demografische kerngegevens (bevolkingsaantallen, gezinsgrootte, burgerlijke staat etc.) aan, waarin de veranderingen langzamer verliepen dan de ontwikkelingen op het derde niveau, het niveau van het ritme.

In het derde deel komen de veel sterker schommelende demografische aspecten ter sprake zoals de jaarlijkse schommelingen in het aantal geborenen, gehuwden, overledenen en migranten. Deze gegevens bieden Noordam de mogelijkheid achter de gewoonten van de locale bevolking te komen.

RECTIFICATIES

In het artikel van Peer Vries 'Hoe lang is Hitlers schaduw' (Kleio 7/88 p. 19 e.v.) is niet duidelijk aangegeven welke ideeën nu door welke auteur zijn geventileerd.

De tekst op p. 19 tot 'Omringd door vijanden' is een parafrase van Nolte, daarna volgen de opvattingen van Hillgruber tot 'De noodzaak van een eigen identiteit' op p. 20 en vervolgens wordt de mening van Stürmer weergegeven tot 'Historikerstreit'.

In mijn artikel 'Hitler en zijn moeder' deel 2, in Kleio, jg. 29, nr. 9 (nov. 1988), op blz. 7, middenkolom onderaan, geef ik het voorbeeld van 'Jan en de wollen deken'. Door een misverstand is hier de bijbehorende noot weggevalen. Dit voorbeeld is niet van mij afkomstig, maar van prof.dr. H.W. van der Dunk, in zijn boek 'De organisatie van het verleden'.

Braudel

Noordams aanpak is gebaseerd op de methode van Ferdinand Braudel. Deze Franse historicus ontwikkelde een nieuw wetenschappelijk paradigma voor de geschiedbeoefening: een indeling van het geschiedproces in drie tijd niveaus. Daarbij onderscheidt hij de 'longue durée' (oftewel 'structures'), de 'conjunctures' en de 'evenementen'. Het eerste niveau is dat van een bijna onbeweeglijk milieu (landschap en klimaat). Het tweede omvat de langzame geritmeerde geschiedenis van economieën en staten, samenlevingen, vormen van oorlogsvoering enzovoort. Op het derde niveau gaat het om politieke en godsdienstige voorvallen.

Braudels aanpak mag dan een mijlpaal in de geschiedbeoefening betekenen, nergens in zijn werk heeft hij de onderscheiden tijd niveaus eenduidig gedefinieerd. Zijn indeling heeft geleid tot een bonte verzameling historische werken die – hoewel met behulp van dezelfde begrippen – telkens weer andere indelingen kennen. Een illustratie hiervan is de aanpak van de met de Annales-school verbonden Pierre Goubert.

In zijn economisch-demografische dissertatie *'Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730, contribution à l'histoire de la France du XVIIe siècle'* (Parijs 1960) onderscheidt hij twee niveaus, 'structures' en 'conjunctures'. In zijn structures-gedeelte legt hij 'het oude demografische patroon' bloot, terwijl hij de veranderingen in dit patroon in samenhang met de economische ontwikkelingen bespreekt in zijn deel 'conjunctures'.

Noordams aanpak is weer anders. Allereerst is hij door zijn bronnenmateriaal in staat een ritme-hoofdstuk te schrijven. Hierin komen zoals gezegd de jaarlijkse veranderingen aan bod. Goubert had daar het materiaal niet voor. Daarnaast voert Noordam een deel van de lading onder een andere vlag. Het door hem aangetroffen 'demografische patroon' en de 'demografische strategieën en reacties' komen ter sprake in het ritme-deel.

Twee verschillende toepassingen, waarbij Braudels schema hooguit heeft gediend als een soort grondgedachte.

De Maaslandse methode

In het derde deel van *'Leven in Maasland'* brengt Noordam op basis van uitstekend bronnenmateriaal voor de periode 1730–1824 bijna vierduizend gezinnen in kaart. Geholpen door de computer bedient hij zich van de in de jaren vijftig ontwikkelde 'gezinsreconstructiemethode'. Aan de hand van deze methode reconstrueert hij de de-

mografische gebeurtenissen die staan vermeld in de administraties van de Maaslandse kerken.

Hij maakt gebruik van een door hem zelf bedachte variant, de 'Maaslandse methode'. Deze kenmerkt zich door uitsplitsing van de demografische gedragingen naar sociale en economische groepen (religie, beroep, welstand). Ook besteedt hij veel aandacht aan de representativiteit van zijn studie door het opvoeren van een 'controlegroep' van mensen die op hun trouwdag buiten Maasland woonden en zich daar op dat tijdstip ook niet vestigden. Zo ontstaat een categorie mensen, die qua huwelijksgedrag niet afhankelijk is van de situatie in Maasland.

Via deze reconstructiemethode krijgt Noordam zicht op het demografisch gedrag van bijna 1.400 'voltwoide gezinnen', waarvan de begin- en einddata van het huwelijk bekend zijn, evenals de doopdata van de vrouw en kinderen.

De Cambridge Group

Al een aantal decennia wordt er door Britse historici gediscussieerd over de vraag hoe de bevolkingsgroei in de zeventiende en achttiende eeuw in Engeland moet worden verklaard. Vanaf de jaren zestig roert zich een aantal historici en historisch demografen, die zich keren tegen de traditionele aandacht voor de veranderingen in het sterftecijfer als belangrijke demografische factor.

Onder leiding van R.S. Schofield en E.A. Wrigley ontwikkelden deze nieuwlichters in de loop van de jaren zeventig voor geheel Engeland een nieuw demografisch gegevensbestand. Voor meer dan vierhonderd parochies, verspreid over geheel Engeland, stelden zij met behulp van de voornoemde reconstructiemethode een aantal nieuwe demografische reeksen op. De nieuwe aanpak mondde uit in hun standaardwerk *'The Population History of England 1541–1871. A reconstruction'*.

In hun benadering beschouwen zij het huwelijk (de leeftijd bij het eerste huwelijk en het al dan niet huwen op zich) als de spil in het demografische veranderingsproces in Engeland in de betreffende periode. Noordam heeft zich door deze benadering laten inspireren. Evenals de Britse historisch demografen richt hij zich in zijn deel drie ('ritme') hoofdzakelijk op het fenomeen huwelijk. Daarmee wil hij echter niet zeggen dat het trouwgedrag en de daaruit voortvloeiende ontwikkelingen in het geboortecijfer in het algemene demografische patroon als verklarende factor nummer één geldt. In Maasland lijkt hem dat patroon meer te zijn beïnvloed door de betrekkelijk sterk veranderde mortaliteit dan door de veel stabielere geboortecijfers. De sterfte schommelt nogal, maar vooral na

kleio

1770 is er volgens de schrijver sprake van een dalende tendens.

Gezinsplanning

Desondanks schenkt hij de meeste aandacht aan het huwelijk. Dat is volgens Noordam het belangrijkste instrument waarmee de bevolking greep heeft op haar eigen bestaan. Op sterfte had men in Maasland en elders in West-Europa weinig vat.

Noordam treft in Maasland een modern demografisch patroon aan. Dat wil zeggen vrij moderne geboorte- en sterftecijfers (laag niveau), een hoge leeftijd bij huwelijk (mannen tussen de 25 en 30 jaar en vrouwen tussen de 23 en 28 jaar), een groot aantal mannen dat nooit trouwde (celibatairen) en kleine huishoudens. Tussen 1747 en 1818 nam de gemiddelde omvang van het huishouden toe van 4,3 tot 5,17 personen.

Bij zijn analyse van de ontwikkelingen rond het huwelijk differentieert Noordam naar welstand, beroep en religie. Zowel de Maaslanders als mensen uit de controlegroep huwden in de onderzochte periode op steeds jongere leeftijd. Deze ontwikkeling koppelt Noordam aan de economische ontwikkeling. Hij signaleert een snelle stijging van de voedselprijzen, een verbeterde economische positie van de Maaslandse bevolking na 1750 en een betere spreiding van de welstand.

Noordam onderzoekt binnen het thema 'huwelijk' ook nog een andere factor die effect zou kunnen hebben gehad op de demografische ontwikkelingen in Maasland, namelijk het celibaat. De vraag hierbij is wel wat de lezer zich moet voorstellen bij de aanduiding 'het andere wapen', het celibaat, 'dat ingezet kan worden als de bescheiden bevolkingsgroei in Maasland zou veranderen in een forse toeneming of een flinke daling?'. Hij vindt in ieder geval geen verband tussen de ontwikkeling van het aantal celibatairen en die van de huwelijksleeftijd.

Noordam beschrijft de Maaslanders als bewuste gezinsplanners. Met zijn aandacht voor het menselijk gedrag binnen de demografische ontwikkelingen begeeft hij zich evenals Engelse historisch demografen als Laslett, Levin en Wrightson op het terrein van de mentaliteit en de dagelijkse beleveniswereld van vroegere generaties. Noordam brent in dit verband tal van onderwerpen aan de orde. Is er sprake van een vrijere seksualiteit, van een seksuele revolutie, de opkomst van een soort romantische liefde, zo vraagt hij zich af. Hij noemt dit allemaal kenmerken van erotisering en probeert die in verband te brengen met de dalende huwelijksleeftijd.

Huwelijksmarkt

Kleurrijk is zijn verhaal over de Maaslandse huwelijksmarkt. Alle aspecten die bij de keuze van de huwelijkspartner een rol konden spelen diept Noordam uit. Zo onderzoekt hij onder meer het belang van het leeftijdsverschil, van verwantschap, van religie, welstand etc. Ook gaat hij in op de houding van de moeder tegenover borstvoeding. Hij bekijkt dit voor de verschillende welstandsklassen. Ook komen vragen aan bod zoals: welke bewuste methoden van geboortebeperking hanteerde men tijdens het huwelijk? Wanneer kwam het eerste kind, wanneer het laatste? Hoeveel vrouwen waren al zwanger toen ze trouwden en hoeveel onwettige kinderen werden er geboren?

Noordam behandelt deze vragen uitgebreid, waardoor de lezer een levendig beeld krijgt van de gewoonten, die de Maaslanders er op nahielden in de relatie tussen man en vrouw. Overigens leent dit gedeelte zich uitstekend als lesmateriaal.

Tot slot: Maasland is geen lokale studie. Het onderwerp is de plattelandssamenleving. Noordam heeft gebruik gemaakt van recente theorieën en van plattelandsstudies elders in Europa. Hij beoordeelt diverse theorieën op hun bruikbaarheid en verbindt de Maaslandse ontwikkelingen met veranderingen op regionaal en nationaal niveau. Deze kenmerken maken Noordams studie dankbaar vergelijkingsmateriaal bij ander onderzoek naar dorpssamenlevingen.

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

Tot de best betaalde en meest geliefde schilders in de Gouden Eeuw behoorden de Leidse fijnschilders, van wie Gerrit Dou en Frans van Mieris wel het bekendst zijn. Deze kunstenaars genoten in hun tijd een grote faam in binnen- en buitenland. Hun schilderijen werden dan ook gekocht door belangrijke verzamelaars in Nederland, Engeland, Duitsland en Frankrijk. Over dit genre gaat het boek *Leidse fijnschilders* dat onder redactie van E.J. Sluiter, M. Enklaar en P. Nieuwenhuizen verscheen bij Waanders in Zwolle. De prijs bedraagt f 59,50.

Bij Agon in Amsterdam kwam onlangs het tweede deel uit van de serie *Geschiedenis van het persoonlijke leven*. De redacteur, Georges Duby, belicht de positie van de

Franse aristocratie rond 1200 en de plaats van het persoonlijke leven in de Franse literatuur tijdens de middeleeuwen waarna hij afsluit met een beschrijving van de leefwereld van de Toscaanse elite in de 14e en 15e eeuw. Dit tweede deel, dat verscheen onder de titel *Van het feodale Europa tot de renaissance* kost f 75,-.

In *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* publiceren acht auteurs hun onderzoeksresultaten over het ontstaan en de eerste 'levensjaren' van de Hollandse en Zeeuwse steden. Naast de relatie stad en land, stadsrecht en materiële stads cultuur wordt er in de bundel aandacht besteed aan de stedelijke toponomie en aan bouwkundige stadsstructuren. De Walburg Pers gaf het boek uit. De prijs bedraagt f 29,50.

Bensalem, het land in de Stille Zuidzee is de plaats van handeling in de fabel van Francis Bacon. Hij beschrijft hierin zijn utopie tegen de achtergrond van het door politieke en religieuze twisten verscheurde Europa van de zestiende eeuw. *Het nieuwe Atlantis* verscheen bij Ambo in Baarn met een inleiding van A.S.C.A. Muijen. Prijs f 22,50.

Over het dagelijks leven en de huwelijksmoraal in de zeventiende eeuw gaat Hieronymus Sweerts' *De tien gemakkelikheden van het huwelijk*. Achterklap, lust, geldgebrek, verspilling en onnozelheid zijn in deze beschrijving de trefwoorden. Met veel grappen en komische situaties wordt het huwelijks-ideaal op de hak genomen. E.K. Grooten en R. Winkelman verzorgden de toelichting. Het boekje verscheen bij Querido in de Griffioen-reeks. De prijs bedraagt f 11,-.

Vierhonderd jaar geleden voer de 'Gelukzalige Vloot' uit om Engeland te veroveren. Als resultaat verwachtte Filips II een herstel van de katholieke kerk in Engeland en de onderwerping van de opstandige gewesten in de Nederlanden die ruime steun ontvingen van Elisabeth I. Over de achtergronden van deze voor Spanje onfortuinlijke tocht en de ondergang van de 'Onoverwinnelijke Vloot' gaat *De Spaanse armada*. W.A. Knoop en F.Ch. Meyer zijn de auteurs van dit boek, dat bij de Bataafsche Leeuw verscheen. Prijs f 29,90.

In *Nederlanders ontdekken Australië* van J.P. Sigmond en L.H. Zuiderbaan staan de scheepsarcheologische vondsten centraal. Nadat in 1605 de bemanning van het VOC-schip 'het Duifje' voor het eerst voet op Australische bodem had gezet volgden verdere ontdekkingstochten, waaronder de reis van het gloednieuwe VOC-schip 'De Batavia' in 1628. Aan deze expeditie en aan de opsporingen van verschillende VOC-wrakken in de jaren zestig van deze eeuw wordt in dit boek ruime aandacht geschonken. De Bataafsche Leeuw gaf het uit. De prijs bedraagt f 29,90.

In *Nederland en Australië* gaat het om de vriendschappen tussen beide landen. Als beginpunt nam men het moment dat nieuwkomers op 26 januari 1788 voor het eerst de Britse vlag hesen, een gebeurtenis die jaarlijks wordt herdacht als nationale feestdag, Australia Day. In dit boek van A.M. de Cock Buning, L. Verheijen en D. Tom zijn het vooral de handelsactiviteiten, scheepvaartverbindingen en gezamenlijke inspanningen gedurende de Tweede Wereldoorlog die de meeste aandacht krijgen. Otto Cramwinckel in Amsterdam gaf het boek uit. Het kost f 39,50.

In november 1776 waren het de Hollandse kanonnen die op het eiland St. Eustatius het eerste saluutschot van de Amerikaanse 'Andrea Doria', met de rebellenflag in top, beantwoordden. Dit is het begin van een bijzondere relatie tussen de nieuwe staat

en de Republiek. Als handelaars van de wereld voorzagen de Hollanders de Amerikaanse rebellen van wapens vanaf hun 'Goudendrots'. Over de strijd in Amerika, de Franse interventie en de rol van de Republiek gaat *Het eerste saluutschot* van de beroemde Amerikaanse schrijfster Barbara Tuchman. Fibula verzorgde deze vertaling. Prijs f 49,50.

De schoolwetten uit het begin van de 19e eeuw zijn de eerste nationale schoolwetten. Vanaf dat moment kwamen verantwoorde-lijkheden en toezicht te liggen bij het centrale regeringsgezag in Den Haag. Belangrijke voedingsbron voor deze onderwijsver-nieuwing waren de nieuwe mens- en maatschappijvisie en de nieuwe pedagogische en medische denkbeelden, voortkomend uit de Verlichting. In *De burger en de volks-school* laat Jan Lenders zien dat de nieuwe inzichten onmiskenbaar het stempel droegen van de nieuwe opkomende burgerij. SUN gaf het boek in de reeks 'Sporen' uit. De prijs is f 38,50.

Ook over nieuwe ideeën gaat het boek van Robert Darnton. In *Mesmerisme en het einde van de Verlichting in Frankrijk* staat de carrière van de Weense arts Franz Anton Mesmer centraal. Hij werd in het laat 18e eeuwse Parijs in korte tijd beroemd met een 'therapeutische techniek' die als een voorloper van de hypnose is op te vatten. Aan de hand van deze en soortgelijke rages rond (pseudo-)wetenschappelijke nieuwlich-terij brengt Darnton het doorbreken van ideeën en gevoelens van de romantiek aan het licht. Bert Bakker gaf het boek uit. De prijs bedraagt f 34,90.

De foto's in *Herinneringen aan Japan* zijn gemaakt door Nederlandse beroeps- en amateurfotografen. Ze geven een beeld van de jaren tussen 1850 en 1870, een roerige periode in de Japanse geschiedenis. De westerse mogendheden dwongen het land zich open te stellen. Dit ging niet zonder geweld. Europeanen en Amerikanen werden vermoord, er volgden vergeldingsacties van westerse kant. Dit boek bevat veel foto's die hierop betrekking hebben, maar ook het dagelijks leven van Japanners en van de in Japan gevestigde westerlingen wordt ge-toond. De SDU gaf het boek uit voor de prijs van f 39,50.

In 1914 werd Nederland ten gevolge van de Duitse opmars en de val van Antwerpen overspoeld door meer dan een miljoen vluch-tende burgers en militairen. Hoewel al na enkele weken het grootste deel terugkeer-de, verbleven ruim honderdduizend vluch-telingen de hele oorlog in Nederland. In *Vluchten voor de groote oorlog* wordt bij-zondere aandacht besteed aan deze uittocht en aan de vele facetten van de ballingschap der Belgen. Het boek, samengesteld door R. van Eenoo verscheen bij de Bataafsche

Leeuw. De prijs bedraagt f 29,90.

H. Bollen schreef voor uitgeverij Terra in Zutphen *Corridor naar de Rijn*. Hij probeert de gevechtshandelingen en de marsroute te achterhalen van de geallieerden in september 1944 op hun tocht vanuit de Belgische Kempen naar Arnhem. Deze grootste militaire operatie, die ooit op Nederlands grondgebied is gehouden, stagneerde bij Arnhem. Over Market Garden en haar hoofdrolspelers, die de onderneming Hell's Highway noemden, gaat dit boek. De prijs bedraagt f 37,50.

In *Waldheim. De ontbrekende jaren* tracht Robert E. Herzstein het verborgen leven van Kurt Waldheim te onthullen. Het gaat daarbij vooral om Waldheims jeugd, zijn studietijd en zijn diensttijd in Hitlers Derde Rijk. Op basis van documenten die nooit eerder gepubliceerd zijn en een uitgebreid interview met Kurt Waldheim zelf wordt een deel van het verborgen verleden ingekleurd. Sijthoff is de uitgever. Het boek kost f 29,90.

In de meer dan 40 jaar dat Simon Wiesenthal gerechtigheid zocht voor de slachtoffers van het nazi-regime slaagde hij waar veel regeringen, organisaties of onderzoekers faalden of niet wilden slagen. *Geen wraak, maar gerechtigheid* gaat over de moeilijkheden bij het opsporen en voor het gerecht brengen van oorlogsmisdadigers. Met deze herinneringen wil hij het belang ervan aantonen. Volgens Wiesenthal is de strijd tegen racisme een gevecht voor het voortbestaan van de mensheid. Becht in Haarlem gaf het boek uit. Het kost f 39,50.

Verre paradijzen beschrijft de reis van linkse intellectuelen op excursie naar de Sovjet-Unie, Cuba en China. Zij zijn op zoek naar het 'paradijs in aanbouw'. Shaw, Sartre, Márquez, Romein en Mulish waren ooit fellow-travellers. Zij bejubelden de linkse dictaturen van de twintigste eeuw omdat ze dachten dat daar, ver van de competitie van het kapitalisme, de socialistische heilstaat gestalte kreeg. Ook al wisselde de heilstaat van de ene generatie op de andere, de droom van de politieke toeristen bleef. A. Aarsbergen schreef er dit boek over dat uitkwam bij HES in de serie 'mondiaal'. Het kost f 19,50.

Tenslotte een boek over de geschiedenis van de seksualiteit. Opstellen van de hand van Nederlandse historici over uiteenlopende onderwerpen op dit terrein. Aan bod komen onder andere homosexualiteit in de Oudheid, incest in de middeleeuwen, seksuele voorlichting in de Nederlandse republiek, voyeurisme tijdens de Rocco en prostitutie in het fin-de-siècle Wenen. De bundel artikelen stond onder redactie van Jan Bremmer en werd uitgegeven bij de Wereldbibliotheek. *Van Sappho tot de Sade* kost f 42,50.

Kees Torremans

Gerhard F. Mehrtens, *De Nieuwe Romein*. De Haan, Houten 1987, 198 blz., f 29,90.

In mijn proefschrift van 1971, *Pax Romana*, sublimeerde ik mijn ontzetting over de ontmaskering van Amerika als brute macht. Welbewust dat iedere tijd een eigen model van imperialisme ophangt aan het gedrag van een concrete staat, nam ik een aantal mechanismen die de VS als 'reluctant' imperiale mogendheid toepaste, onder de loep (interventionisme, demonisering van tegenstander, ontwaarde goede bedoelingen, etc.) en probeerde zo meer intern begrip te krijgen op de opmars van Rome. Ik was ijdel genoeg even in de bibliografie van *De Nieuwe Romein* te kijken: maar nee, in de omgevallen boekenkast die daar wordt gepresenteerd (Jaap ter Haar naast Mommsen en Toynbee), kwam mijn boek niet voor, evenmin als Ronald Steels *Pax Americana*.

Voor Mehrtens gedraagt Amerika zich niet als Rome, het is Rome. De gelijkstelling wordt vergemakkelijkt door een bonte reeks misverstanden over Rome: het is democratisch, het heeft als vertegenwoordigend lichaam de senaat, het kent vrijheid van meningsuiting en godsdienst, het leger telt slechts 300.000 man, zijn soldaten waren nobele ontwikkelingswerkers... Zulk onbegrip is niet recht te zetten. Na deze 'analyse' van Rome is het niet moeilijk te zien dat Amerika het nieuwe Rome is; het vestigt de *pax informatca*. Het 'elektrisch medium' is identiek aan de Romeinse *via*. De airconditioning is gelijk aan de Romeinse heteluchtverwarming. Het is geen toeval dat Amerikaanse presidenten nooit een snor hadden, net zoals Romeinse machthebbers (de toestand werd pas bedenkelijk toen Hadrianus zijn baard liet groeien, maar die zette ook een streep, de wal in Noord-Engeland!). De Amerikanen hebben voorliefde voor het stripverhaal en wat zien wij op de zuilen van Trajanus en Marcus Aurelius?

Natuurlijk hebben de getallen ook betekenis. Tussen de verdrijving van de koningen in 510 en de verovering van Veji in 396 liggen 114 jaar. Zo liggen er tussen de verdrijving van de moderne Etrusken, de Britten, (1776) en het begin van Amerika's opmars in de wereld (door veel historici in 1890 geplaatst) ook weer precies 114 jaar. Frappant, niet? En de tempel van Jupiter werd op 13 september (510) ingewijd. Caesar werd op de dertiende geboren. Begonnen de Verenigde Staten ook niet met zijn dertienen? En liggen er tussen de afzetting van Romulus Augustulus in 476 en de *Declaration of Independence* niet 1300 jaar? Nou u weer, lezer.

Ik heb dit curieuze werk hoofdschuddend, giechelend en giffelend zitten lezen. De auteur is belezen en bereisd. Allerlei persoonlijke ontboezemingen worden ver-

mengd met 'diepzinnige' cultuurhistorische beschouwingen.

'Terugkijkend kunnen wij onze toekomst ontwaren', weet de schrijver. Zoals de verwoesting van Korinthe in 146 v.Chr. de weg vrijmaakte voor de triomf van de Romeinse cultuur, gaf de atoombom op Hiroshima en Nagasaki het groene licht aan de Amerikaanse dynamische leefwijze. Amerika is — net als Rome — een typische *why not*-cultuur. Wij in Europa zitten veel meer op terrasjes en vragen ons af waarom het zo nodig is je druk te maken. Wij behoren tot de vervloekte 'Versager', de *why should we?*-typen. Kijk maar naar de vlag van Europa, sterren in een kringetje en vergelijk die eens met het zelfbewuste patroon van de Amerikaanse vlag. We moeten niet moeilijk doen over Vietnam of Watergate. Het gigantisch begrotingstekort van de VS is het bewijs van de dynamiek. De wapenwedloop is gewoon een vorm van imponeerend gedrag om de vaart erin te houden, want Rome verslaptte toen Cartago verwoest was. Van deze Hiltermaniak moeten we in Amerika geloven; zolang nog altijd de langste kandidaat de presidentsverkiezingen wint, is er geen reden tot pessimisme.

Op bladzijde 175 verzucht Mehrtens 'Ach, beste lezer, is het nodig dit boek verder te schrijven? Het was niet nodig geweest de borrelpraat aan het papier toe te vertrouwen. Ik weet niet over wie ik mij meer moet verbazen, de schrijver of de uitgever. Anton J.L. van Hooff

DE RENAISSANCE

Peter Burke, *De Italiaanse Renaissance*. (Vertaling van: *The Italian Renaissance*, Cambridge 1986, rev. ed.). Agon, Amsterdam 1988, ca. 280 pp., incl. noten, literaturopgave, personenregister, geïllustreerd met 24 foto's, f 45,—.

Waarom bloeide de Renaissance in de Italiaanse stadstaten, en waarom in de 14e, 15e en 16e eeuw? Burke houdt zich in dit boek bezig met de kaders, waarbinnen de culturele vernieuwingen, die wij Renaissance noemen, optraden. Botticelli bijvoorbeeld heeft zijn Primavera niet spontaan verzonnen; inhoud en stijl werden mede bepaald door de maatschappelijke context van het 15e-eeuwse Florence.

Burke, met zijn belangstelling voor mentaliteitsgeschiedenis, sluit aan bij de Annales-school. Hij vraagt zich bijvoorbeeld af, welke invloed opdrachtgevers en ontwikkeld publiek hadden op de schilderijen, statuen en gebouwen, de muziek en de literatuur van de Renaissance. In de verhouding tussen opdrachtgever en kunstenaar komt de ontwikkeling naar grotere onafhankelijkheid van de laatste ter sprake, die niet alleen maar de ambachtsman bleef, die hij

in de Middeleeuwen was.

De auteur relateert de Renaissancekunst aan de wereldbeelden, maar vooral aan de sociale en politieke structuren van de 15e en 16e eeuw (de 14e wordt niet expliciet behandeld, een ongelukkige beperking). Was de republikeinse stadstaat (Florence, Venetië) een gunstiger omgeving voor culturele innovatie dan het pauselijk hof of de hoven van de hertogen (van Milaan of Mantua bijvoorbeeld)? Was er verband tussen de rijkdom van kooplieden en de bloei van de kunst? Waarom investeerden rijke handelaren in kunst?

In een poging, een meer algemeen patroon te ontdekken, vergelijkt Burke heel kort de culturele en sociale veranderingen van de Italiaanse Renaissance met die in de Republiek der Verenigde Nederlanden in de 17e eeuw en die uit de Genrokoe-periode (1688–1703) uit Tokugawa-Japan. Ondanks alle verschillen stelt de auteur dan vast, dat de bourgeoisie een doorslaggevende rol heeft gespeeld bij de culturele vernieuwingen.

Zo'n brede constatering is haast een open deur, en ze leidt bij nader inzien naar een valkuil. Wat is immers de bourgeoisie? Frederick Antal maakte in zijn geruchtmakende *'Florentine painting and its social background'* uit 1947 onderscheid tussen nieuwe kunst voor de klasse van de 'progressieve' Florentijnse kooplieden en de conservatieve kunst voor de meer aristocratische klasse, zonder zich voldoende rekenschap te geven van de concrete inhoud van deze 'klassen'. Die schematische benadering doet de veel complexer werkelijkheid geen recht. Florence kende een veel ingewikkelder sociale structuur, door Burke niet alleen behandeld aan de hand van inkomen, maar ook van factoren als sociale mobiliteit en familie ('huis'). De Renaissancekunst is dan ook niet zonder meer bourgeoisiekunst te noemen.

Ondanks alle onzekerheden en nuances kan de auteur vaststellen, dat het 'visueel deel' van de 'creatieve elite', de beeldende kunstenaars, vooral uit kringen van de ambachtslieden afkomstig was en het literaire uit de hogere standen; in de stadsrepublieken waren de opdrachtgevers vooral kooplieden. Zulke conclusies omgeeft Burke nog eens voorzichtig met nuanceringen en voorbehouden, zodat hij wel ver verwijderd is van Antals boude beweringen. Even ver trouwens als van de Geistesgeschiede van Burckhardt, die de economie als factor buiten beschouwing liet.

Burke houdt het midden tussen Burckhardt en Antal, en dat maakt dit boek tot een rijke studie, die zoveel mogelijk factoren betreft bij de verklaring van het verband tussen de maatschappelijke context en de cultuur van de Renaissance. Men kan het boek op dit niveau lezen, als men enig-

zins vertrouwd is met de feiten, de historiografie van het tijdvak, de levens van de kunstenaars en, via goede afbeeldingen, met hun werk. Veel blijft bij dit soort lezing ter overdenking, wat een rechtvaardiging vormt voor de uitgave van deze revised edition (de eerste druk is van 1972) in Nederlandse vertaling. Burke behandelt de Italiaanse Renaissance zoals alle geschiedenis behandeld zou moeten worden: als de geschiedenis van opvattingen en denkbeelden.

Wie echter, afgaande op de eenvoudige titel, het boek leest als een handboek voor feitenkennis, zal zijn teleurstelling over het ontbreken van het chronologisch verhaal al gauw overwinnen bij de ontdekking van een heldere, op vraagstelling en deelvragen gerichte inleiding in wat zo vaak 'het probleem der Renaissance' is genoemd.

H.M.G. Schrijnemakers

Bram Kempers, *Kunst, macht en mecenaat. De Arbeiderspers, Amsterdam 1987, 439 blz., f 45,-.*

In zijn alweer even geleden verschenen studie over 'Het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1200–1600' (ondertitel) geeft Kempers een goed geordende en boeiende beschrijving van de opkomst van het schildersberoep en het daaraan onlosmakelijk verbonden mecenaat in Italië. Kempers heeft in zijn onderzoek gebruik gemaakt van verworvenheden uit de sociologie, antropologie, economie, geschiedenis en kunstgeschiedenis. Het boek is interessant voor een brede groep lezers.

Kunst, macht en mecenaat waren vanaf 1250 tot 1600 in Italië nauw met elkaar verweven. Schilders konden niet zonder opdrachtgevers en mecenasen hadden kunstenaars nodig. Binnen deze van elkaar afhankelijke groepen werd de concurrentiestrijd aangebonden. Vele factoren speelden hierbij een rol: machtswisselingen, vernieuwingen in de kunst, theologische, burgerlijke en politieke idealen van de opdrachtgevers, economische posities, persoonlijke ambities enz., enz. Kempers geeft in zijn boek de belangrijkste opdrachtverhoudingen weer waaraan de civilisatie- en staatkundige ontwikkeling en de professionalisering van de schilders worden gerelateerd.

Rond 1200 waren bedelordekerken een grote groep opdrachtgevers. Afbeeldingen in kerken werden steeds overdadiger, mede door wedijver binnen de orden. Met de opkomst van stadsbesturen (onder andere in Siena) werd de inhoud van schilderijen meer bepaald door burgers en leken. Deze invloed breidde zich in Florence uit door de opkomst van koopmansfamilies. De Medici's bepaalden in grote mate de kunst in deze stad. Toen rond 1490 vorsten, waartoe ook de paus te rekenen is, het steeds meer voor het zeggen kregen, schetsten de afbeeldingen een iconografie die aan hun

economische, politieke, militaire en maatschappelijke wenken tegemoet kwam. Kortom: de wensen van mecenassen werden door schilders verbeeld.

Kempers wil met zijn uitgebreide studie een bijdrage leveren aan het onderwijs en onderzoek op het brede terrein van de cultuurwetenschappen, algemene letterenstudies en cultuurgeschiedenis. Hij is naar mijn mening daarin goed geslaagd. Voor het onderwijs is het boek in zoverre geschikt dat docenten er een aantal boeiende items uit kunnen selecteren.

De afbeeldingen zijn goed beschreven. Het nadeel is dat de plaatjes zelf vaak onduidelijk overkomen: er zijn weinig nuanceringen door de zwart-wit afbeelding, de foto's zijn te klein en niet steeds onder de 'goede hoek' genomen. Een minpunt is tevens dat de afbeeldingen niet genummerd zijn: verwijzingen in de tekst zouden dan mogelijk zijn geweest. De stijl waarin Kempers schrijft is zakelijk en vrij duidelijk. Toch moet men oppassen met populariserende termen waarvan hij zich soms bedient.

Hermeline van Xanten

NEDERLANDS-INDIË

J.J.P. de Jong, *Diplomatie of strijd. Een analyse van het Nederlands beleid tegenover de Indonesische Revolutie 1945-1947*. Boom, Meppel-Amsterdam 1988, 530 blz., prijs f 68,50.

Dit Utrechtse proefschrift analyseert de diplomatie gedurende de eerste drie cruciale jaren uit de eindfase van de Nederlandse overheersing van Indonesië. Dat gebeurt op basis van de literatuur en bronnenpublicaties van Nederlandse, Indonesische, Amerikaanse en Engelse kant, op grond van het overvloedige Nederlandse archiefmateriaal en op basis van interviews met een tiental Indonesische hoofdrolspelers. Aan zo'n studie was grote behoefte omdat de, meest buitenlandse, overwinnaars-historiografie over de Indonesische Revolutie en de grotendeels Nederlandse verliezersgeschiedschrijving over het Nederlandse beleid terzake overwegend hun eigen, gescheiden weg waren gegaan.

Wat De Jong ons biedt kan met recht genoemd worden 'een integrale benadering... van het Brits, Nederlands en Republikeins beleid en de wijze waarop deze elkaar beïnvloedden' (p. 12). Aldus worden ontwikkelingen die ons voornamelijk uit de Nederlandse historiografie bekend zijn (bijvoorbeeld de Conferentie op de Hoge Veluwe, het accord van Lingadjati en het besluit tot de eerste militaire actie), in een verklarende internationale context geplaatst en kunnen vragen naar de achtergronden en motieven van het door de diverse partijen in wisselwerking met elkaar gevoerde beleid

evenwichtig beantwoord worden. Dat levert diverse verrassende conclusies op en belangrijke correcties voor wat betreft de speelruimte voor eigen beleid aan Nederlandse, Indonesische, Britse en Amerikaanse kant. De auteur ontziet daarbij de eerder gevestigde opinies niet en wijst fouten en verantwoordelijken duidelijk aan.

We hebben hier dus te maken met een specimen van door haar opzet en resultaten vernieuwende, maar qua presentatie zeer gedetailleerde en uitvoerige, internationale diplomatieke geschiedschrijving. Het boek is daardoor nogal omvangrijk (ruim 400 pagina's tekst), al laat het zich door de vlotte stijl en de meest korte zinnen prettig lezen. Er is bovendien een dertigtal illustraties (meest minder bekende foto's, kaarten) opgenomen. Deze forse studie is in het kader van het voortgezet onderwijs eigenlijk alleen maar geschikt om de kennis van docenten omtrent feiten, motieven, ontwikkelingen en samenhangen in die belangrijke, maar ingewikkelde materie te vergroten.

H.J.C. Termeer

Jean Gelman Taylor, *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Auraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1988, 256 blz., prijs f 49,50. (Vertaling van: *The social world of Batavia: European and Eurasian in Dutch Asia*, The University of Wisconsin Press 1983.)

Dat Batavia in dit boek als een smeltkroes wordt omschreven, is op zich niet verbaazingwekkend; een smeltkroes hoort immers bij elke koloniale samenleving. Wel verrassend is dat ook de elite, de VOC-top, een smeltkroes was van Europese mannen en Euraziatische vrouwen. De mannen kwamen als vrijgezel naar Indië, hetgeen goedkoop was, omdat naar de opvattingen van die tijd Nederlandse vrouwen inherent waren aan een zekere luxe en comfort. De mannen verwekten vaak kinderen bij hun Indonesische huishoudster, de njai. Soms trouwden ze met hun njai; soms trouwden ze later met een Nederlandse vrouw. In een aantal gevallen erkenden ze de kinderen uit hun verbintenis met de njai. De zonen uit zo'n gemengde verbintenis werden naar Nederland gestuurd voor hun opvoeding en opleiding en bleven daar meestal hangen. Een koloniale carrière was er voor hen niet bij, want de belangrijkste posten bleven tot het einde van de koloniale periode toe gereserveerd voor mannen die rechtstreeks uit Nederland afkomstig waren.

De dochters bleven in Indië. Ze waren pionieren in het machtsspel van hun vaders. Naar Oosters gebruik werden ze al op heel jonge leeftijd uitgehuwelijkt aan de collega's van hun vader, doorgaans veel oudere mannen. Er ontwikkelde zich aldus een Indisch

clan-systeem waarin afstamming getraceerd kan worden langs de lijn van deze dochters. Met behulp hiervan vormden Nederlandse mannelijke immigranten kongsi's om de lucratieve en invloedrijke posities binnen de Compagnie in handen te krijgen. Nederlanders deden dus aan nepotisme via hun dochters. Taylor heeft de stamboom van verschillende families uitgezocht en kwam zo een net van familiebanden op het spoor waar je duizelig van wordt. Het net beperkte zich niet tot Batavia, want functionarissen van de Compagnie en hun families bewogen zich tussen de talrijke vestigingen van het Nederlandse rijk in Azië.

Dit netwerk aan de top werd op den duur feitelijk onafhankelijk van Nederland en men speelde elkaar de bal toe. Zo benoemde Gouverneur-Generaal Alting (1790-'97) tegen de uitdrukkelijke zin van de bewindvoerders in Nederland zijn schoonzoon tot directeur-generaal.

In dit web van familierelaties werden de draden gevormd door de vrouwen van Indo-Europese afkomst die in Indië waren opgevoed op Indonesische wijze. Het sociale klimaat in de bovenlaag in Batavia en op den duur ook in andere delen van de archipel was dan ook eerder Indonesisch dan Nederlands. Vrouwen lieten zich vergezellen door slavinnen die hun beteldoos droegen; kwispedoren waren voor hen normale gebruiksvoorwerpen. Zelfs bij ontvangsten aan het 'hof' van de Gouverneur-Generaal waren de sexen streng gescheiden: mannen zaten in de voorste, openbare vertrekken en vrouwen in de binnenste net als in de Javaanse regentenwoningen.

De hardnekkigheid van de mestiezen-cultuur blijkt uit enkele volledig mislukte pogingen tot vernederlandsing.

Uiteindelijk lukte het Raffles om tijdens het Engelse bewind een Europese sfeer op Java te introduceren. Dit succes was volgens Taylor te danken aan het feit dat hoge functionarissen, zowel burgers als militairen, door hun Engelse echtgenoten werden vergezeld.

Het boek is een uitmuntend voorbeeld van vrouwengeschiedenis als een geïntegreerd onderdeel van de geschiedenis. Het laat zien dat vrouwen al vanaf de 17e eeuw belangrijk waren doordat zij VOC-functionarissen op een veilige manier aan elkaar verbonden en hun stempel drukten op het sociale leven van de koloniale bovenlaag. Het kwam in die periode regelmatig voor dat de 'first lady' van Nederlands-Indië nog nooit in Nederland was geweest. Van alle 'first ladies' in de 18e eeuw was slechts één Nederlandse van geboorte.

Het lezen van dit boek van Jean Taylor bij het voorbereiden van lessen over het Nederlandse koloniale verleden in Azië vind ik een noodzakelijke aanvulling op de geijkte boeken die vooral de politieke en economische aspecten belichten. Dit boek zet nog

meer vraagtekens bij de uitspraak dat het Nederlandse bewind in Indonesië 350 jaar geduurd heeft. Hoe Nederlands was dat bewind eigenlijk? Voor leerlingen in de bovenbouw van Havo/Vwo is dit boek goed leesbaar in combinatie met boeken over de economische en/of politieke geschiedenis van Indonesië.

Liesbeth Hesselink

SURINAME

Redgan van Sauers, *Suriname. Wat de revolutie betreft*. De Geus, Breda 1987, prijs f 25,—.

Nu er sprake lijkt te zijn van een terugkeer naar democratie in Suriname, is het nuttig om kennis te nemen van dit boek van Redgan van Sauers, de sociologiestudent die medio 1985 in het nieuws kwam wegens zijn arrestatie door het regiem Bouterse, zijn ontsnapping uit het beruchte fort Zeelandia en zijn daarop volgende uitlevering aan de Surinaamse autoriteiten door de Nederlandse ambassade. Van Sauers' boek is een dubbelpublikatie, waarin het eerste gedeelte, '*Suriname, Wat de revolutie betreft*', in fictionele vorm een beeld schetst van Suriname onder de dictatuur en waarin het tweede deel in dagboekvorm de eigen ervaringen van Van Sauers weergeeft met het militaire bewind. Dit deel draagt de titel '*De kleine kolonel*', een veelzeggende verwijzing naar ex-sergeant-majoor Desi Bouterse. De auteur biedt ons een blik van binnenuit, door de ogen van iemand die de situatie uit ervaring kent en die, als zoveel van zijn landgenoten, na de staatsgreep van 1980 de hoop had dat de militairen Suriname naar een betere toekomst zouden leiden.

Deze hoop wordt ook gekoesterd door de hoofdpersoon uit het eerste deel, Roy, een jongen uit een arme creoolse familie, die woont in een van de vele verkrotte erfwooningen, die tot op heden in Paramaribo te vinden zijn. Hij heeft zijn schoolopleiding niet afgemaakt en is al langdurig werkloos ten tijde van de coup. Via de militairen komt hij aan werk en de talloze beloften van Bouterse c.s. imponeren hem dermate, dat hij tot de decembermoorden van 1982 op een naïeve wijze blijft geloven in de goede wil van de militairen, alle negatieve tekenen (het aftuigen van zijn vriendin, het hoertje Lucie, het pak slaag voor zijn broer Orlando, de dood van Keerveld, Ormskerk en Hawker) ten spijt. Hij brengt het zodoende tot voorzitter van een van Bouterse's volkscomité's, totdat op de beruchte acht december de ontgoocheling komt.

Naast het persoonlijke verhaal van Roy schetst Van Sauers een goed beeld van het leven op een stadserf in Paramaribo en van

de wijze waarop de bewoners met elkaar omgaan. Zijn verhaal is doorspekt met Suri-naamse woorden, wat geen bezwaar is, er staat een woordenlijst achterin het boek, waardoor de geschiedenis een authentiek geluid krijgt.

'De kleine kolonel' geeft een beklemmende beschrijving van Van Sauers' ervaringen na arrestatie door de militaire politie. Reden: de vondst van het manuscript van '*Suriname, Wat de revolutie betreft*'. Helaas komt het verslag van de vernederingen en afranselingen ons maar al te bekend voor. Zeer merkwaardig is de houding van de Nederlandse ambassade, die Van Sauers hulp biedt, maar die hem vervolgens uitlevert, waarbij men zich uiterst formeel lijkt op te stellen. Uiteindelijk wordt Van Sauers vrijgesproken door een fout in de tenlastellegging. Via Guyana ontvlucht hij het land, na een tip van een lid van de militaire politie. Eveneens bekend, maar toch weer ont-hutsend, is de behandeling die hem ten deel valt bij de corrupte autoriteiten van Guyana en de blanke beambten op het Londense Heathrow.

Het persoonlijke verhaal van Van Sauers is vaak emotioneel gekleurd. Desalniettemin streeft hij ernaar de waarheid weer te geven en daarbij legt hij soms een behoorlijk kritische geest aan de dag, niet alleen wat het regiem Bouterse en de Nederlandse regering betreft, maar vooral waar het gaat om de groeperingen uit de bevrijdingsraad voor Suriname en de vertegenwoordigers van de 'oude politiek'. Deze laatsten zijn weer terug op het Surinaamse toneel, maar ook de militairen spelen nog een rol. Hoe de democratie zich zal ontwikkelen is nog niet zeker. In dat licht is het van belang kennis te nemen van de ervaringen van Van Sauers, zeker voor de gebruikers van de *Kleio*-didactica over Suriname.

Kees Klok

Andre Haakmat, *De Revolutie uitgegleden. Politieke herinneringen*. Uitgeverij Jan Mets, Amsterdam 1987, 233 pp., prijs f 29,50.

In maart 1980, een goede maand na de staatsgreep van de Surinaamse sergeanten, kreeg de toenmalige onderwijsinspecteur Haakmat te Amsterdam een telefoontje uit Paramaribo van zijn goede vriend Chin A Sen. Of hij zo snel mogelijk over wilde komen om zijn geboorteland in een regeringsfunctie te dienen. De ambitieuze Haakmat zag in dit aanbod een goede uitdaging om zijn politieke ideeën vorm te geven. Hij werd in Paramaribo verwelkomd door vakbondsmensen en de militaire top. Haakmat verwierf bij de onervaren militaire en politieke leiders spoedig krediet door zijn juridische kennis, doortastendheid en gevoel voor politieke overlevingsstrategieën. Hij

kleio

speelde tot november 1982 achtereenvolgens als adviseur, vice-premier, minister van justitie en buitenlandse zaken en weer adviseur van de militaire top en de vakbonden een zeer belangrijke politieke rol in de onstuimige Surinaamse ontwikkelingen. In 1982, na een mislukte moordaanslag op zijn leven vluchtte hij midden in de nacht hals over kop naar het naburige Frans-Guyana. Hierdoor redde hij het vege lijf. Een maand later op 8 december werden een paar van zijn beste vrienden door de militairen in koelen bloede vermoord. Terug in Nederland sloot Haakmat zich aan bij het verzet tegen het regime van Bouterse. In de media profileerde hij zich als de kenner bij uitstek van de complexe maar bedroevende Surinaamse ontwikkelingen. In dit boek blikt Haakman terug en wil hij de lezer duidelijk maken wat er fout ging in deze jaren en welke rol hij zelf daarin gespeeld heeft.

In meer dan tweehonderd bladzijden vertelt de auteur hoe allerlei zaken meespeelden in de machtspolitieke strijd tussen (militaire) groepen en tussen linkse en meer gematigde personen, die elkaar geen invloed gunden. De lezer wordt minitieuw verteld wat er achter de politieke coulissen gebeurde en hoe de nationale militaire raad zijn populariteit onder het volk wenste te vergroten. De militairen wensten niet achter maar naast de ingestelde burgerregering te staan. De radicale sergeanten drongen aan op een voltooiing van de 'revolutie' in links radicale zin. In deze politieke patstelling nam de wetteloosheid en de macht van het leger toe. Duidelijk wordt hoe sergeant-majoor Desi Bouterse die zich eerst op de vlakte hield mede door toedoen van de burgerregering zijn kans greep om toe te slaan. Volgens de auteur speelde de Nederlandse militaire attaché kolonel Valk een belangrijke rol in het adviseren van Bouterse. Het terugroepen van Valk door de Nederlandse regering beoordeelt Haakmat dan ook als een politieke fout van de eerste orde. Bouterse was zijn steun en toeverlaat kwijt.

Haakmat werd in augustus 1980 eigenlijk de sterke man van de tweede burgerregering, die per decreten de scepter zwaaide maar onder curatele stond van het Militair Gezag. Hij beweert dat hij een democratische en sociale staat nastreefde, dus naar herstel van de democratie wilde toe werken. Dat het hem niet gelukt is wijt hij aan de sluwheid van Bouterse die indien nodig zijn linkse militaire tegenstanders zonder vorm van proces uit de weg wenste te ruimen, hetgeen Haakman zegt te hebben verhindert. Haakmat zag met zijn politieke intimi in dat zijn democratiseringsplannen geen succes zouden hebben, omdat de groep Bouterse niet voor herstel van democratische verhoudingen was. In een interview met de staatsradio viel hij in januari 1981

als vice-premier het kabinet af om zo van zijn politieke verantwoordelijkheden af te komen! Hij profileerde zich in dat interview als voorvechter voor sociale rechtvaardigheid en strijder voor de democratie. Het beoogde effect werd bereikt. Haakmat werd ontslagen en moest het zelfs bekopen met een aantal dagen huisarrest. De vriendschap met Chin A Sen die een kwart eeuw duurde, leidde door dit interview tot een zakelijke en persoonlijke breuk. Deze breuk is ook mede te verklaren omdat Haakmat op de achtergrond adviseur van de militaire leiders bleef en dus de burgerregering afviel. In oktober en november 1982 kwam Haakmat tegenover de militaire leiders te staan als adviseur van de grootste vakbond. De escalatie van de situatie, de hoogoplopende spanningen en conflicten tussen militaire leiders en vakbonden wordt helder en dramatisch beschreven.

Het relaas van deze oudpoliticus is algemeen interessant. Het is een goed analytisch verhaal van een geëngageerde Surinamer en politicus, die het waarschijnlijk goed voorhad met de belangen van het volk.

Ondanks de vele kritiek die op die ego-document te geven is, — Haakmat stelt zich op als 'de beste leerling in de klas', en dat wil zijn verhaal nog al wat kleuren — valt niet te ontkennen dat de auteur op een boeiende, stekelige en inspirerende wijze veel 'inside information' geeft. Het boek weerspiegelt de moeilijke situatie in een jonge, onervaren en op drift geraakte staat. Veel ontwikkelingen die nu aan de gang zijn in het land, zijn moeilijk te begrijpen zonder het boek van Haakmat. Het is goed te gebruiken bij het schrijven van een werkstuk door bovenbouwleerlingen. Het stelt de leraar in de gelegenheid goede teksten voor klassikaal gebruik te selecteren. Wel moet de lezer kritisch blijven, want zelfs het beste jongetje van de klas lijdt, hoewel een geslepen politicus, wel eens aan selectief geheugenverlies en de zwakte zichzelf te veel op de borst te slaan. Het is te hopen dat andere direct betrokkenen hun belevenissen ook te boek zullen stellen om ons meer inzicht te geven in het drama Suriname.

Ronald Donk

DE ANTILLEN

Luis H. Daal, Ted Schouten, *Antilliaans Verhaal. Geschiedenis van Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, St. Eustatius en St. Maarten*. De Walburg Pers. Zutphen 1988, 160 pp., prijs f 35,—.

Dit boek is zeer rijk geïllustreerd met mooie kleuren- en zwart-wit foto's. Oorspronkelijk was het bedoeld ter ondersteuning van de door de NOS uitgezonden zesdelige televisiedocumentaire. Daarom hebben de

twee niet historisch geschoolde auteurs uit het overzees koninkrijksdeel gemikt op een breed publiek. Zij beschrijven in een chronologisch-thematische opzet in twintig korte hoofdstukken een aantal onderwerpen. Zij zeggen daarbij de zes eilanden vanuit een Antilliaans perspectief te willen bekijken.

In kort bestek wordt dus een historisch overzicht van deze eilanden in de Caraïbische zee geschetst. In het boek kan door de uitvoerige inhoudsopgave snel informatie gevonden worden over: neolithische Indianen; de Europese verovering en kolonisatie van dit gebied; de slavenhandel, slavernij, slavenopstandigheid en de modernisering als gevolg van de olie-industrie. Ook de meest recente politieke en sociale ontwikkelingen als het statuut van 1954, het Curaçaose oproer van mei 1969 waarbij Nederlandse mariniers moesten helpen om de orde en rust te handhaven en de strijd om een 'status aparte' van de Arubaanse politici worden summier beschreven (helaas ontbreekt een register).

Dit 'Antilliaans Verhaal' is voor leerlingen in het voortgezet onderwijs in Nederland, Aruba en de Antillen als eerste kennismaking zonder meer goed leesbaar en geschikt. Het kan zeker goede diensten bewijzen bij het maken van een werkstuk of scriptie.

Toch heb ik een aantal hoofdbezwaren tegen dit boek. Allereerst vind ik dat de auteurs nogal een traditionele negentiende eeuwse opvatting van geschiedenis hebben. Geschiedenis is blijkbaar in hun visie het vertellen van feiten en gebeurtenissen. Personen krijgen vaak meer aandacht dan verschijnselen en stromingen. Soms leidt dit tot een uitvoerige bespreking van niet relevante details zoals op de bladzijden 31 t/m 53 over de Nederlandse verovering (1634), de bezetting en kolonisatie van Curaçao in de 17e eeuw. Daarentegen wordt de slavernij die op vier van de zes eilanden ruim tweehonderdvijftig jaar bestaan heeft oppervlakkig en dus weinig structureel behandeld. Ook de culturele ontwikkelingen in deze gesegmenteerde eilandelijke samenlevinkjes krijgen nauwelijks reële aandacht.

Een ander bezwaar van dit boek is dat de auteurs te veel uitgegaan zijn van de zes aparte eilanden. Een integrale historische aanpak van verschijnselen als kolonisatie, slavernij, slavenculturen, emancipatie, de verhouding staat—kerk, de verhouding met de Spaans- en Engelstalige regio, de arbeidersbeweging, en de roep om zelfbestuur blijft derhalve achterwege ofschoon de auteurs aspecten van deze verschijnselen wel op verschillende bladzijden los van elkaar beschrijven.

Tenslotte vind ik de auteurs een weinig kritische instellingen hebben ten aanzien van de meest recente ontwikkelingen.

Ronald Donk

Opinies

Onderwijscommissie van NHG en VGN

Voorzitter prof.dr. L. de Blois mede namens de overige leden van de commissie

Preadvies ten behoeve van de besturen van het NHG en de VGN over het concept-rapport 'Advies Eindtermen Basisvorming Voortgezet Onderwijs Geschiedenis en Staatsinrichting'.

De leden van de onderwijscommissie spreken hun waardering uit voor de degelijkheid en helderheid van het bovengenoemde rapport. De werkgroep die het vervaardigd heeft is er, ondanks de in het rapport opgesomde moeilijkheden, in geslaagd een goed advies op te stellen, waarin didactisch verantwoorde keuzen gemaakt worden, zowel in het geschiedenisonderwijs als in het vak staatsinrichting, dat in het voorliggende rapport goed met het vak geschiedenis geïntegreerd is en voor het eerst nauwkeurig geformuleerde eindtermen voor de onderbouw gekregen heeft. De werkgroep heeft gekozen voor een verstandig compromis tussen de traditionele leerinhoud van het vak geschiedenis in het voortgezet onderwijs en nieuwere didactische inzichten met betrekking tot het onderwijs in dit soort vakken in de onderbouw van Vwo, Havo, Mavo en Lbo.

Bij het vak staatsinrichting is door de werkgroep in het rapport terecht gekozen voor 'politieke systeembenadering'. Dat is voor deze fase van het onderwijs de beste invalshoek.

Kanttekeningen

1. Als men bedenkt dat het hier om voortgezette basisvorming gaat, met inbegrip van het Lbo, wordt dan niet teveel leerinhoud in 120 u. aangeboden? Deze vraag betreft vooral de periode na 1500. Wij gaan ervan uit dat, indien de hoeveelheid onderwerpen zo blijft als nu wordt voorgesteld, niet alles in dezelfde uitgebreidheid behandeld zal worden. Bovendien bevelen wij aan in het laagste niveau verwante onderwerpen samen te nemen in beeldende, concrete case-studies, waarin verschillende levensterreinen/gebieden van menselijke activiteit geïntegreerd zijn. Tot de lijst van onderwerpen behoren items met een hoog abstractie-

niveau, die op deze manier wellicht geconcretiseerd kunnen worden. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor het overzicht van onderwerpen betreffende het vak staatsinrichting.

De werkgroep heeft kennelijk geworsteld met het probleem van stofselectie. Het bereikte resultaat toont aan, dat 120 u. in drie jaar wel erg minimaal is voor een vak als geschiedenis, want er zit geen overbodige franje in.

2. Het zou beter zijn in hoofdstuk 3.1 van het rapport (Concrete doelstellingen), en in hoofdstuk 3.2 van het rapport (Staatsinrichting) consistent aan het einde van elke paragraaf een rijtje namen, termen en begrippen te vermelden, die een richtlijn kunnen geven voor de tenminste te behandelen onderwerpen. De werkgroep heeft dat deels wel gedaan, maar niet bij contemporaine geschiedenis en staatsinrichting.

De passage over contemporaine geschiedenis heeft overigens zelf een wat opsommerig karakter en is minder duidelijk gestructureerd dan de paragrafen over oudheid en middeleeuwen. In mindere mate geldt hetzelfde voor de stukken over nieuwe geschiedenis.

3. Wij juichen het toe dat in het rapport expliciet aandacht besteed is aan historische vaardigheden. Het verdient aanbeveling deze passage naar voren te halen en bijvoorbeeld te plaatsen meteen na de inleiding bij 3.1, en te voorzien van een kleine verkenning in niveau-differentiatie.

Sommige items in de *lijst op blz. 29* zijn meer geschikt voor Vwo-leerlingen dan voor pupillen van Mavo of Lbo, of zullen in Mavo en Lbo op een andere manier aangepakt moeten worden.

4. In het hoofdstuk over staatsinrichting zou duidelijker gesteld kunnen worden, dat het nu en dan mogelijk en wenselijk is het Nederlandse bestel te contrasteren met staatsvormen die reeds eerder in het geschiedenisonderwijs behandeld zijn, bijvoorbeeld met die van het klassieke Athene of de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek (zie rapport, sub 1B2a respectievelijk sub IVB1c).

5. Wij nemen aan dat de lay-out, de taal en de stijl van het rapport nog nagelopen zullen worden door ervaren professionals. In dit opzicht kan nog het één en ander aan het rapport verbeterd worden. Ook zou een uitvoeriger inhoudsopgave gewenst zijn.

kleio

Verontrust over de basisvorming

Commissie Havo-Vwo

Onlangs is het concept-advies eindtermen basisvorming voor Geschiedenis en Staatsinrichting verschenen. Wij zijn nog niet in staat hierop gedetailleerd commentaar te leveren, gezien de korte termijn. Wij zijn van plan daarmee te komen op de veldraadpleging.

Dit concept-advies heeft ons echter zo verontrust, dat we het nodig achten om onze kritiek voorhands in grote lijnen aan het veld kenbaar te maken en iedereen op te roepen de Eindtermen-cie reacties toe te sturen en te komen naar de veldraadpleging op 18 maart.

Het concept-advies bestaat uit vier hoofdstukken.

Het eerste hoofdstuk is inleidend van aard en geeft een verantwoording van de gevolgde werkwijze. Daar hebben we weinig moeite mee, evenmin trouwens als met het vierde afsluitende deel, waarin een aantal behartenswaardige aanbevelingen op een rij gezet zijn.

De uitgangspunten

Het tweede hoofdstuk geeft de algemene doelstellingen en uitgangspunten voor het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming. Hoewel we niet op met name te noemen onderdelen kritiek hebben, kunnen we ook dit deel in grote lijnen onderschrijven. Verfrissend is de voorgestelde behandeling van de geschiedenis volgens de maatschappij-typen pre-agrarisch, agrarisch, agrarisch-stedelijk, industrieel en wat de Derde Wereld betreft agrarisch-metropolitair. Voor de rest is bij deze uitgangspunten vooral aansluiting gezocht bij het Heg-rapport.

De verwoording van de visie op staatsinrichting is echter bepaald onleesbaar en ondoorzichtig. In veel opzichten mist het de aansluiting met het andere deel van dit hoofdstuk. Verder blijft de inhoudelijke kritiek die wij hadden op het onderdeel staatsinrichting in het Heg-rapport ook hier onverminderd gehandhaafd (zie *Kleio*, december 1988).

Wij onderschrijven dus wel de voorgestelde historisch-politologische benaderingswijze. Wij achten deze in de vorming van leerlingen tot mondig staatsburger van groot belang. Maar het komt vreemd over dat de uitwerking van de doelstellingen van staatsinrichting in hoofdstuk 3 een grote overeenkomst vertonen met die in het Heg-rapport voor eindexamenklassen.

Met concrete doelen in de knel

Het hart van het concept-advies wordt gevormd door hoofdstuk 3: daarin staan de concrete doelstellingen uitgewerkt. De schier onafzienbare reeks van leerdoelen die hier worden opgesomd zou bij aanvaarding van dit advies regelrecht leiden tot een onwerkbaar situatie.

Bovendien staan deze concrete doelstellingen en uitgangspunten in schril contrast met de algemene doelstellingen en uitgangspunten zoals verwoord in hoofdstuk 2. Zo is weinig terug te vinden voor de behandeling van de geschiedenis in maatschappij-typen, die op zich al een selectie van leer-

doelen mogelijk had gemaakt. Evenmin is in de stofkeuze na de Middeleeuwen de thematische aanpak nog herkenbaar waarvan elders in het rapport nadrukkelijk belang wordt toegekend.

Sleutel tot selectie

Op de eerste plaats is een sleutel tot selectie noodzakelijk. Wij dringen erop aan dat de adviescommissie hoofdstuk drie herziet door uit te gaan van wat ze zelf in het tweede hoofdstuk aangeeft. Met name dient te worden gekozen voor historische thema's die aansluiten bij de beleavingswereld van leerlingen en die een herkenbare relatie hebben met maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken waarmee ze nu en later te maken krijgen. Dit lijkt ons de meest geëigende weg om te komen tot een relevante en haalbare stofomschrijving voor geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming.

Hopelijk slaagt de adviescommissie erin belangrijke bestaansgebieden van leerlingen aan te geven waarop het noodzakelijk is hen via het vak geschiedenis te oriënteren en/of cultuur-historisch te vormen.

We zouden heel wat verder zijn wanneer de adviesgroep in het verlengde daarvan óók haar keuze kan presenteren van de concrete leerdoelen. Met enige veronachtzaming van de traditionele chronologie, maar met een functionele aanwending van de historische maatschappij-typen, moet het mogelijk zijn te komen tot een werkbaar en aanvaardbaar geheel.

Een gemiste kans

Joop Toebes

Met enige spanning is uitgekeken naar het rapport van de Eindtermencommissie. Iedereen wist inmiddels van de problemen die er afgelopen zomer binnen de commissie waren gerezen tussen met name de toenmalige voorzitter,

Prof. Manning en de rest van de commissie. Daardoor was een belangrijke vertraging opgelopen. Zou de commissie op tijd klaar komen?

Nu, dat is gelukt, maar wat het eerste opvalt is dat haast zijn sporen heeft nagelaten (daarover later meer) en dat er blijkbaar (ondanks het vertrek van Manning) in de commissie toch diepgaande verschillen van mening zijn blijven bestaan, globaal tussen de 'overzichtsdenkers' en de 'thematici', al hebben beiden water in de wijn moeten doen. Het resultaat in een mijns inziens nogal onbevredigend stuk.

Het stuk begint — heel eerlijk — met 'problemen en knelpunten', namelijk (1) de 'beperkte mate van vertrouwdeheid van het vak op het Lbo', (2) 'het gebrek aan landelijke consensus omtrent de leerstofkeu-

ze', (3) de tegenstelling tussen 'vrijheid van onderwijs' en het gedetailleerd voorschrijven van van de stof en (4) het 'vinden van een aanvaardbaar evenwicht (...) tussen louter abstracta en generalisaties en anderzijds

opsommingen van een handboekachtig karakter'.

Op de wijze waarop deze problemen is gereageerd wordt — behalve ten aanzien van het derde punt — nauwelijks ingegaan. Hoe de commissie deze problemen te lijf is gegaan kan dus alleen worden opgemaakt uit datgene wat daarop volgt: de 'algemene doelstellingen' en nog meer uit de concrete doelstellingen.

Algemene doelstellingen

Deze doelstellingen zijn duidelijk en up-to-date. Zo is het verfrissend dat aandacht dient te worden geschonken aan een *'herkenbare relatie tussen vakinhoud en hedendaagse maatschappelijke verschijnselen en problemen'*, waarbij de multi-culturele samenleving en de vrouwenemancipatie speciaal genoemd worden. Ook het bewust kiezen voor vergelijkingen tussen historische en hedendaagse verschijnselen is een positief punt, evenals de aandacht voor waardenontwikkeling, verschillende aspecten van samenlevingen, vaardigheden, omgaan met historische informatiebronnen en de waarde van omgevingsgeschiedenis.

Ten aanzien van het Lbo wordt slechts het probleem genoemd van *'het ontwikkelen van werkwijzen die het vak voor Lbo-leerlingen toegankelijk en voor Lbo-docenten hanteerbaar maken'*. Iets dergelijks wordt er ten aanzien van niveaudifferentiatie gezegd.

Het eerste 'probleem', dat van het Lbo, is in het rapport — zoals ook later zal blijken — een probleem gebleven. Ten aanzien van de stofkeuze is men — tenminste in de algemene doelstellingen — vrij duidelijk. De vraag is: trekt men daaruit in de concrete doelstellingen de consequenties?

Over de nieuwe opzet van staatsinrichting wordt een uitvoerige uitleg gegeven. Over de implicaties voor het huidige onderwijsaanbod blijft het stuk nogal vaag. Gedeeltelijk wordt hier herhaald wat het WRR-rapport al zei (soms letterlijk). Verder staat dit gedeelte, evenals de andere delen van dit advies die over staatsinrichting handelen, bol van de abstracta. Het vierde, eerder genoemde 'probleem' moet ten aanzien van dit vakonderdeel dus in elk geval worden opgelost. Dit geldt uiteraard a fortiori voor het Lbo. Het is tamelijk gemakkelijk om ook hier hetzelfde te zeggen als bij het geschiedenisonderdeel. Van een advies over basisvorming mag men eigenlijk meer verwachten. Hoe een uitputtende opsomming van dit vakonderdeel (een soort herhaling van de zaken die in het HEG-rapport als eindexameneisen zijn genoemd ...) ooit inspiratie kan bieden voor een vertaling naar het Lbo is voor mij de vraag. Trouwens:

vertaling naar 12-15-jarigen, ook van Vwo-Havo-niveau, lijkt me al een heksentoer. Dat had ook best bij de 'problemen en kernpunten' genoemd kunnen worden! Waar blijft de leerling? is men geneigd zich af te vragen. Maar dit geldt ook wel voor het onderdeel 'geschiedenis'.

Stofkeuze en de selectie van begrippen

Natuurlijk is iedereen het meest benieuwd naar de stofkeuze bij geschiedenis. Welke consequenties worden uit de hooggestelde doelstellingen getrokken? Bij de opsomming van de vakonderdelen in het stuk over de algemene doelstellingen krijgt men daarvan een eerste indruk. Deze opsomming wordt in hoofdstuk 3 geconcretiseerd. Hoe richtinggevend daarbij de (veelbelovende) algemene doelstellingen zijn, blijkt uit het feit dat ze in dit hoofdstuk worden herhaald!

Soms zie je vanzelf de consequenties van deze uitgangspunten, bijvoorbeeld de indeling in maatschappijtypen (althans in prehistorie en oudheid) en die in aspecten: economisch-sociaal, cultureel-mentaal en politiek: bravo! Maar waarom worden hieruit niet de consequenties getrokken ten aanzien van de te leren termen en begrippen? Waarom worden bij Rome wel (onder andere) de Vestaalse maagden opgevoerd maar niet termen en begrippen zoals verdeel- en heerspolitiek, imperialisme, macht, propaganda, proletarisering, wereldstad? Waarom is van het 'cultureel-mentale' aspect van de vroege nieuwe geschiedenis gekozen voor de onderwerpen Renaissance, Reformatie en Contra-Reformatie en de betekenis van de boekdrukkunst en werden andere onderwerpen weggelaten, terwijl ten aanzien van Nederland bijkans alle aspecten van opstand en 'Gouden Eeuw' worden genoemd, compleet met 16 termen en begrippen, onder andere Alva, Den Briel en moedernegotie!! Maar waarom juist deze?? Of: wat is het belang ervan? Dit geldt uiteraard ook voor de later genoemde termen en begrippen.

Hoe verder men vordert in de nieuwe tijd, hoe uitgebreider de opsommingen worden. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de commissie probleem nr. 3 amper de baas is geworden: encyclopedisme of de zucht naar volledigheid is vooral kenmerkend voor de stofkeuze met betrekking tot de 20e eeuw. Kiezen uit een baaierd van wetenswaardigheden en het opbrengen van een 'Mut zur Luecke' is blijkbaar een onmogelijke opgave voor de commissie geweest.

Als er gekozen wordt — en dat wordt vooral nogal resoluut gedaan ten aanzien van prehistorie, oudheid en middeleeuwen — is het totaal onduidelijk wat de uitgangspunten zijn geweest. Waarom bijvoorbeeld gekozen voor Egypte en Rome en niet voor

kleio

Mesopotamië en Griekenland? Ik heb een vermoeden waarom 'De Islamitische cultuur tijdens de Europese middeleeuwen' erin gekomen is, maar de keuze wordt niet verantwoord. Trouwens: waarom komt (in plaats van dit onderwerp) de *moderne* Islam met zijn historische wortels en — met het oog op de etniciteit — de daarmee verbonden culturen van Turken en Marokkanen niet aan de orde? En als men de positie van de vrouw zo belangrijk vindt, waarom wordt niet expliciet de visie op de vrouw van bijvoorbeeld Luther en Calvijn en de rol van vrouwen in de Franse revolutie genoemd? Waar komen de beloofde vergelijkingen aan bod en hoe wordt concreet gestalte gegeven aan het bevorderen van de betrokkenheid en het oordeelsvermogen van de leerlingen? Als dit niet wordt geëxpliciteerd blijven dit soort doelstellingen loze kreten!

De inconsistentie van het geheel komt het duidelijkst naar voren bij de beschrijving van de vroege nieuwe geschiedenis die in 15 regels en op een handboekachtige manier wordt gegeven, dit in tegenstelling tot de uitvoerige beschrijving van Nederland in die periode. Ook hier vermoed ik hoe het komt dat Nederland zoveel aandacht heeft gekregen: de belangstelling van het commissielid Schutte zal hieraan wel debet zijn. Maar het blijft onduidelijk hoe de *commissie* tot dergelijke keuzen en verschillen in benadering is gekomen. Hier zou de eerder genoemde haast wel het een en ander kunnen verklaren...

Het hele probleem van de stofkeuze en de selectie van de begrippen heeft mijns inziens te maken met het feit dat de commissie niet de consequenties heeft durven? willen? kunnen? trekken uit de geformuleerde doelstellingen. Die gaan min of meer uit van een maatschappijhistorisch model en van — zo lijkt het me — 'bestaansverheldering'. Voor het trekken van consequenties zou het nodig zijn geweest dat een raster was gemaakt, zoals men die onder andere kan vinden bij Duitse publikaties als van Rohlfes (Luebecker Gruppe) en bij Nederlanders als Blockmans, H. Jansen en F. Dijkstra (Loga) om zo te komen tot een stofkeuze die een zekere consistentie vertoont. Vakken van dat raster zouden enerzijds de verschillende tijdvakken of maatschappijtypen moeten zijn en anderzijds de verschillende aspecten van de geschiedenis, waartoe grosso modo bepaalde begrippen horen, bijvoorbeeld bij IVB (Nederland) onder 'economisch-sociaal' begrippen als specialisatie, kapitalisme, vrijhandel, immigratie, infrastructuur, pauperisme. Als deze begrippen, geselecteerd naar hun functie voor 'bestaansverheldering' inderdaad een centrale rol zouden gaan spelen, zou het stuk aanmerkelijk in duidelijkheid gaan winnen.

Belangrijk voor de selectie van deze be-

grippen zou ook zijn de mogelijkheid deze in andere tijdvakken of maatschappijtypen toe te passen, zonder uiteraard het unieke karakter van sommige topics aan te tasten. Daardoor zouden ook de door de commissie nagestreefde vergelijkingen kunnen worden gerealiseerd. De eerder genoemde begrippen geven een indicatie waaraan gedacht zou kunnen worden. Zo kan ook de leerbaarheid van het vak voor de leerlingen worden vergroot. Immers: herhaling bevordert onthouden en een groter inzicht in de mechanismen van samenlevingen lijkt zo mogelijk. Nu zijn de opsommingen van 'termen en begrippen' volkomen willekeurig, zo lijkt het.

Kortom: een systeem ontbreekt. Misschien wil men geen systeem? Best, maar dan ook geen vergelijkingen suggereren en de indruk geven achter een maatschappijhistorische opvatting te staan. 'Bestaansverheldering' kan echter niet zonder een systeem, dat trouwens echt niet rigide hoeft te zijn.

Het LBO-probleem: niveaudifferentiatie

Zoals gezegd: het Lbo-probleem is een probleem gebleven. Dat geldt voor het vakonderdeel 'geschiedenis', maar — zoals eerder geconstateerd — nog meer voor staatsinrichting.

Als men de hele 'range' van onderwerpen nagaat, mis ik in de beschrijving ervan welke indicatie dan ook hoe het Lbo daarmee uit de voeten zou kunnen komen. Alleen in algemene zin wordt daarover (bij 3.3.b Niveaudifferentiatie) gesproken, terwijl in de vakspecifieke richtlijnen van het Ministerie van O en W onder andere de eis wordt gesteld van een *'evenwichtige aandacht voor het tot stand brengen van een gezamenlijke culturele basis en het recht doen aan verschillen tussen leerlingen vanuit hun eigen identiteit'*, wat dat dan ook wezen moge.

Blijkbaar heeft de commissie wel een (impliciet?) oordeel over de mate waarin A- en B-niveau van elkaar verschillen. Zo wordt soms met een asterisk aangegeven welke onderdelen, termen en begrippen voor het hoogste niveau zijn. Om een of andere duistere reden behoren zo onder andere de Vesttaalse maagden tot het B-niveau, evenals het rijk van Karel de Grote, de Hanze, Romaans en Gotisch, terwijl bij de 'Islamitische cultuur tijdens de middeleeuwen' geen onderscheid wordt gemaakt. Dit gebeurt ook niet bij Renaissance, Reformatie en Contra-Reformatie. Met name ten aanzien van deze onderwerpen zou dat voor de hand gelegen hebben, lijkt me. De — ook voor Lbo'ers — interessante heksenvervolging is voor hen juist taboe, evenals de afschaffing van de slavernij in de VS en de Russische lijfeigenschap. Ook behoeven de

A-kandidaten de nazi-rassenproblematiek niet te kennen.

De willekeur lijkt duidelijk. Ook hier wrekt zich dat niet uitgaat van een model of een theorie, in elk geval van een (hoe aanvechtbaar dan ook) uitgewerkt standpunt. Dan zou afgechecked kunnen worden in hoeverre de criteria juist zijn gehanteerd. Dat is nu onmogelijk. Met 'natte-vinger'-werk is niemand gediend.

Over staatsinrichting tenslotte kan ik, na hetgeen daarover eerder is gezegd, kort zijn. De eerder genoemde beschrijvingen van dit vakonderdeel komen gesystematiseerd terug in (jawel!) 24 doelstellingen met een inhoud als *'Het kunnen beschrijven van het kringloopkarakter van het Nederlandse politieke systeem c.q. de daarin te onderscheiden subsystemen'* of *'het kunnen beschrijven en beoordelen van knelpunten in de structuur en het functioneren van het Nederlandse politieke systeem en van mogelijke oplossingen van deze knelpunten'*.

Gaarne wacht ik een nadere concretisering hiervan, met name voor het Lbo af. Als men zo'n nieuwe aanpak op dit schooltype mogelijk acht, moet het toch ook mogelijk zijn daarvan concrete voorbeelden te geven. Het slechts doen van aanbevelingen in deze richting is mijns inziens een testimonium paupertatis.

Staatsinrichting

Uitgaan van een systeemtheorie voor dit vakonderdeel lijkt aan sich een belangrijke verbetering, vergeleken met de theorie die tot nu toe in de staatsinrichtingsboekjes opgeld deed: de Trias Politica. Het maatschappelijk aspect van het overheidsbeleid, de wisselwerking tussen acties van burger en overheid, kortom het *politiek handelen* staat in de nieuwe, door Van der Woude destijds gepropageerde aanpak terecht centraal. Dat is alleen maar toe te juichen. Maar dan begint het pas omdat deze theorie nog nergens is uitgewerkt. Ik kan me voorstellen dat een docent zich afvraagt: maar wat voor 'gewone' begrippen moeten de leerlingen nog weten? Horen daar Tweede Kamer, wetsontwerp, kabinetsformateur en districtenselsel nog bij?

Een ander bezwaar tegen de beschreven opzet, door mij al eens eerder geuit tegen de HEG-voorstellen, is het ontbreken van de *historische component*. Weliswaar wordt bij de beschrijving van 'het maatschappelijk element' onder andere gewezen op factoren van historische aard, maar daarop wordt bij 2.4 (uitwerking in algemene doelstellingen) niet meer teruggekomen... Ook wordt lippendienst bewezen aan *'het functioneren van openbare bestuursystemen in wisselwerking met ontwikkelingen van politieke en maatschappelijke aard in het verleden'*. Bij de opsomming van vakonderde-

len met betrekking tot staatsinrichting mist men namelijk ten enenmale het historisch aspect. In mijn visie is dat een gemiste kans om van staatsinrichting iets te maken dat echt hóórt bij geschiedenis. Dát vooral zouden we moeten zien waar te maken. Ik denk dat van praktisch alle aspecten van onze politieke werkelijkheid duidelijk is te maken hoe die in het verleden zijn gefundeerd. Men kan denken aan de ontwikkeling van het recht, de rechtspraak en het gevangeniswezen (strafstelsel), aan de bureaucratisering, aan de vermaatschappelijking of democratisering van het politieke bedrijf en zo aan de invloed van (groepen van) burgers en van de media op de wetgeving, aan de wetgeving in het verleden en heden als spiegel van een bepaalde mentaliteit, waarbij constanten en veranderingen worden opgemerkt (bijvoorbeeld ten aanzien van de zedelijkheid, de eigendom: 'kraken', demonstraties, dienstplicht, het milieu, het onderwijs, etc.). Daarnaast zou een historische vergelijking van (de werking van) politieke systemen toen en nu nuttig kunnen zijn.

Ik vind het opvallend hoe weinig commentaar destijds de HEG-voorstellen met betrekking tot staatsinrichting opleverden, terwijl de repercurties voor de docenten enorm kunnen zijn. Dit geldt destemee voor de basisvorming omdat de leerlingen veel jonger zijn. Is men bang voor ouderwets te worden versleten of wil men geen voedsel geven aan de aspiraties van maatschappijleer? Hoe dat ook zij: ieder heeft er belang bij zich af te vragen of en in hoeverre de voorgestelde weg de juiste is.

Inconsistentie

In het begin zei ik dat het advies de sporen draagt van haast. Ik heb de indruk dat het als een soort van plak- en knipwerk is gemaakt door mensen die (door spoed gedreven?) langs elkaar heen werkten. Dit blijkt duidelijk uit het eerder gesignaleerde verschil in de onderdelen van de vroege nieuwe geschiedenis en ook in het verschil tussen de beschrijving van de stukken over prehistorie, oudheid en middeleeuwen en die over de 19e en 20e eeuw.

De inconsistentie is er ook ten aanzien van 'geschiedenis' tegenover 'staatsinrichting'. De 24 doelstellingen voor staatsinrichting hebben hun pendant niet bij geschiedenis, vooral niet qua formulering. Verder ontbreken bij staatsinrichting de uitgewerkte voorbeelden, terwijl die er wel zijn bij geschiedenis.

De indeling of benoeming van de onderdelen is bij geschiedenis niet altijd consequent gebeurd. Zo gaat IVa.A (rare nummering!) over de vroege-moderne Europese geschiedenis en IV.aB over Nederland in die tijd, waarna plotseling als C 'koloniale

expansie' verschijnt, terwijl D de termen en begrippen bevat. De laatste categorie is bij andere tijdvakken genummerd, terwijl deze bij IVb. weer ontbreekt... De hele indeling van IV is trouwens misleidend. Waarom enerzijds hele tijdvakken opgevoerd en anderzijds een speciaal thema (De Nederlandse opstand; Nederland in de Gouden Eeuw)? Waarom wordt onder IVb. na de drie aspecten het Modern Imperialisme apart genoemd? Is dat eigenlijk geen thema? Waarom worden in de stofomschrijvingen bij IVa.B wel allerlei begrippen genoemd, maar verschijnen die niet bij de afdeling 'termen en begrippen'?

Slot

Zoals aan het begin al tot uiting kwam ben ik helaas niet zo enthousiast over dit advies basisvorming. Ik vind de uitgangspunten over het algemeen goed, maar ze worden niet waargemaakt. Bovendien is de stofkeuze niet verantwoord, de 20e eeuw is een baaierd van wetenswaardigheden geworden, de staatsinrichting in didactisch opzicht voorlopig (?) een nog onontgonnen terrein gebleven en lijkt het Lbo alleen p.m. aanwezig. Wat nog onvermeld bleef is dat, ondanks de fraaie uitgangspunten in hoofdstuk 2 de kans groot is dat *reproductie* (weer/opnieuw) gaat overheersen. Immers het stofaanbod in klas 2 en 3 is zo groot dat van zelfwerkzaamheid en attitudevorming weinig terecht zal komen.

Invoering van basisvorming lijkt me alleen nuttig als het een motor kan zijn voor vernieuwingen. Immers de overheid kan nogal wat invloed uitoefenen om bepaalde ontwikkelingen te bevorderen. De invoering van het centraal schriftelijk eindexamen voor geschiedenis en staatsinrichting is daarvan een voorbeeld. Zo is het gebruik van textuele, visuele en cijfermatige bronnen in het onderwijs van de examenklassen bevorderd. Ik zie dergelijke mogelijkheden ook in de basisvorming. Maar dan moet wel aan een aantal basisvoorwaarden voldaan worden waardoor het onderwijs inderdaad verandert. De belangrijkste zijn dat er echt voortgebouwd wordt op de doelstellingen en dat van een consistent systeem voor de keuze van de stof wordt uitgegaan, waarin begrippen een belangrijke rol dienen te spelen. Ook zou de belangstelling en de wijze van leren van de leerlingen veel meer verdisconteerd dienen te worden.

Ik hoop van ganser harte dat de commissie iets tot stand brengt dat werkelijk vernieuwend is. Het veel geplaagde vak is het waard!

kleio

KLEIO KRANT

Met het oog op 1990: Vrouwengeschiedenis en onderwijs didactiek-conferentie 13/14 januari

Een groot succes, zo kan de didactiekconferentie in Tilburg zeker genoemd worden. Zo'n 275 deelnemers hadden zich aangemeld en togen in alle vroegte naar de Pyreneeënlaan om zich twee dagen te verdiepen in diverse aspecten van de vrouwengeschiedenis in verband met het examenonderwerp in 1990.

De vakgroep geschiedenis van de Hoge School Tilburg, de VGN Didaktiekencommissie, het KLOV (Kontaktadres Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis) en de VGN commissie voor Vrouwengeschiedenis kunnen tevreden zijn: *'de vijand is niet in het eigen huis van de historici'*, zei Henk Jan Bootsma in zijn openingsrede. Verheugend was dat blijkbaar zo veel docenten vrij hadden kunnen krijgen voor deze nascholing en bovendien bleek dat een groot aantal schoolbesturen heeft bijgedragen aan de (tamelijk hoge) kosten van deze conferentie!

Het programma voor beide dagen was van het begin tot het einde gevuld – men moest dus een keus maken uit het gebodene. Jammer...

Op vrijdag waren er enkele algemene lezingen: Maria Grever (mede-auteur van de stofomschrijving CSE en werkzaam aan de KUN) hield een betoog waarin ze aantoonde dat vrouwengeschiedenis van betekenis is voor *alle* historici en dat het daarbij niet alleen gaat over de vrouwenemancipatie of over de geschiedenis van het feminisme. Het gaat om de vragen die gesteld worden aan de gehele geschiedenis. Men moet zich voortdurend afvragen wat voor rol de vrouw speelde bij bepaalde historische gebeurtenissen. Dit aspect kwam ook aan de orde in de lezing van Karin Loggen – werkzaam aan de Alg. Hogeschool in Amsterdam. In veel geschiedenismethoden blijkt de vrouw nog altijd onvindbaar of komt sporadisch voor en wanneer in een nieuwe druk een plaatje van Pericles vervangen wordt door een plaatje van een beeld van vrouw met slavin dan is dit nog maar een erg magere poging tot verandering... Bij het kiezen van

bijvoorbeeld instapteksten moet men, volgens Karin, meer uitgaan van meisjes zodat ook zij zich meer met het vak kunnen identificeren.

In een van de workshops kon men kennis maken met het lesmateriaal dat de Algemene Hogeschool Amsterdam heeft uitgewerkt zowel voor Nederland als van de VS over de periode 1940–1970.

Een 'topper' was de lezing van Jac. Bosmans (hoofddocent aan de KUN) over 'de bemoeienissen van de politiek met de vrouw in Nederland 1929–1969'. Bosmans, die werkt aan een biografie van Romme, besteedde veel aandacht aan de kwestie vrouw en arbeid en de wetgeving op dat gebied waarbij uiteraard het beruchte voorontwerp van wet uit 1937, waarbij Romme een algeheel arbeidsverbod voor de gehuwde vrouw bepleitte, ruimschoots aan de orde kwam evenals de motie van Corrie Tendeloo uit 1955. Beide gebeurtenissen zijn van groot belang in het kader van vrouw en politiek.

Hoe men in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog aankeek tegen vrouw en gezin bleek ons toen we vrijdagavond een aantal Nederlandse documentaire filmpjes uit de jaren 1920–1940 te zien kregen. Wat toen als serieus werd bedoeld leidt er nu toe dat we in lachen uitbarsten. Het waren juist de vrouwen, die in een filmpje over veilig verkeer, alles fout deden en in de zeer tendentieuze vakbondsfilm Ook Gij Kameraad was het weer de vrouw, die niet voldoende inzag hoe belangrijk het lidmaatschap van de vakbond was (Gelukkig kwam ze later tot inkeer...). Als tijdsdocument zijn zulke films geweldig interessant evenals de opnamen, die we aan het eind van de conferentie te zien kregen over acties van de Dolle Mina's en boeiender nog, gesprekken voor de camera met een aantal jonggetrouwde moeders over hun onbehagen in 1969.

Het Amerikaanse aspect van het onderwerp kwam maar in 2 lezingen tot uiting: Berteke Waaldijk nam de periode 1920–1940

door en de Amerikaanse prof. Lois Horton uit Virginia (zelf destijds actief bij acties in de VS) lichtte de rol van de Amerikaanse vrouwen in de politiek na 1945 door. Ze wees daarbij op het zeer diverse karakter van de Amerikaanse vrouwenbeweging en de speciale positie van de zwarte vrouwenbeweging. (Hierover staan ook in de bundel Vrouwengeschiedenis van de VGN een aantal zeer goede artikelen.)

Uit de workshops van Lène Dresen-Coenders (het vrouwbeeld tussen 1450 en 1550) en Tilly Uil (landarbeidsters in het Oldambt tussen 1850–1930) bleek dat niet alléén aan de eindexamenstof aandacht werd besteed.

Selma Leydesdorff (UvA) sprak zaterdag over Feminisme als resultaat en stimulans van maatschappelijke ontwikkelingen: ze benadrukte dat het nog steeds niet helemaal duidelijk is waardoor de 1e feministische golf ontstond en waarom die zich in de diverse landen zo verschillend manifesteerde. En waarom kon juist in Nederland

in de jaren '60 zo'n radicale beweging als Dolle Mina ontstaan? Veel onderzoek moet nog worden gedaan.

Overigens zijn het niet alleen de lezingen en de workshops die zo'n conferentie waardevol maken maar ook het (gezellige) contact met collega's uit het hele land juist bij een meerdaagse conferentie!

Tijdens de mediamarkt was een groot aantal boeken op het gebied van (vrouwen)geschiedenis te koop. Het argument dat over vrouwengeschiedenis zo weinig literatuur is bleek niet houdbaar. Alle lezingen van de conferentie werden gebundeld zodat ook die collega's die niet aanwezig konden zijn zich breed kunnen oriënteren. Hopelijk is door deze conferentie de weerstand, die sommige collega's tegen het onderwerp vrouwengeschiedenis hebben, afgenomen en wordt het ook na 1990 een integraal onderdeel van alle geschiedenislessen.

Tineke Perdeck-Schimmel

'Terug naar het paradijs' (De Groene 1937).

Catharijne Convent Utrecht

**Harmonium en Heilig Hart
De geschiedenis van kerk
en maatschappij in de
19e en 20e eeuw**

Onder de titel 'Harmonium en Heilig Hart' vond op 9 december 1988 in het museum Het Catharijneconvent de heropening plaats van de afdeling over de geschiedenis van de Nederlandse kerk en de samenleving van 1800 tot heden.

Op deze afdeling wordt een beeld geschetst van de verhouding kerk en samenleving in de 19de en 20ste eeuw aan de hand van kenmerkende thema's. Aan de orde komen onder andere het ontstaan van de gereformeerde kerken en hun leider Abraham Kuyper, de emancipatie van de katholieken en de houding van de kerken ten opzichte van problemen als armoede en industrialisatie. Hoewel kunstvoorwerpen, waaronder tekeningen van Toorop en edelsmeedwerk van de firma Brom niet zullen ontbreken, wordt vooral met ander historisch materiaal, zoals politieke prenten, vaandels en katholieke en protestantse verenigingen, schoolplaten, aardewerk en gipsen beelden, het leven van alledag tussen 1875 en 1945 opgeroepen.

Een reconstructie van een huiskamer toont de werelden van de gereformeerde en katholieke huisgezinnen in de jaren dertig van deze eeuw. De 'verzuiling' was toen de dagelijkse realiteit. Katholieke en protestantse groepen vormden 'zuilen' op politiek, kerkelijk en maatschappelijk terrein. Een belangrijk instrument om het 'eigene' van de zuil te bewaren, waren de media. Op de heropende afdeling zijn daarom ook kranten, tijdschriften, radiobodes en authentieke filmfragmenten te zien. De reactie op deze verzuilde en in streng gescheiden groepen verdeelde samenleving zette in na 1945. De problematiek van ontzuiling en ontkerkelijkheid zal duidelijk gemaakt worden aan de hand van grafische beelden, die de bezoeker zelf op een computer kan oproepen.

Nieuwegracht 63, 3512 LG
Utrecht. Tel. 030-313835.

Lesmateriaal

**Reisdoel... Nicaragua,
een lespakket geschikt voor
de onderbouw van het Lager
Beroepsonderwijs en de
groepen 7 en 8 van het
Basisonderwijs, samengesteld
door de Scholengroep Latijns
Amerika**

Een ontmoeting met een land en de mensen die er leven. Dit is het centrale thema van een recent verschenen lespakket 'Reisdoel... Nicaragua', uitgegeven door de Scholengroep Latijns Amerika (SLA) in Amsterdam. In dit pakket is de realiteit van Nicaragua zo concreet mogelijk opgeschreven opdat de leerlingen zich betrokken voelen bij Nicaragua en zich een beeld kunnen vormen van het land zodra de naam valt. Aanleiding tot het samenstellen van dit lespakket vormde de samenwerking tussen de SLA en de Scholengemeenschap voor Beroepsonderwijs Noord in Amsterdam, die in het kader van de stedenband Amsterdam-Managua drie jaar geleden een scholenband aanging met een technische school in Managua. De enthousiaste reacties van de docenten op het werken met de proefversie in de klas heeft ons aangespoord het lespakket in een landelijk bruikbare vorm uit te geven. Dertien lesboekjes nemen de leerlingen mee op een fictieve reis naar en door Nicaragua. In de opdrachten worden de leerlingen telkens aangespoord hun opgedane ervaringen in Nicaragua te vergelijken met hun eigen leef-situatie in Nederland.

Het totale pakket omvat 150 pagina's en is op A4 formaat uitgevoerd. De prijs bedraagt f 28,00 per pakket (excl. porto), te bestellen bij: Scholengroep Latijns Amerika, Nieuwe Herengracht 29¹, 1011 RL Amsterdam. Tel. 020-231554. Vier pakketten zijn toereikend voor een klas van 24 leerlingen, want met één pakket kunnen in principe zes leerlingen aan de slag. Een kaart van Nicaragua is in kop-

pelverkoop tegen de gereduceerde prijs van f 6,00 bij te bestellen. Naast het pakket heeft de SLA een Nicaragua-spel ontwikkeld alsmede twee diaserie's die een belangrijke aanvulling vormen op het schriftelijk lesmateriaal en die met veel succes bij de uitvoering van de projecten op de SGBN zijn gebruikt.

**'Schilderen voor democratie',
een lessenpakket geschikt
voor de groepen 7 en 8 van
het basisonderwijs en de
onderbouw van het voortgezet
onderwijs, samengesteld
door het Chili Komitee
Nederland en de Stichting
Echelon**

De aanleiding tot het samenstellen van dit lessenpakket is de Chili-maand die gehouden wordt van 8 april tot 7 mei 1989, met als thema 'op weg voor een vrij Chili'.

De Chili-maand is een initiatief van het FNV, het Humanistisch Overleg Mensenrechten, de Landelijke Vereniging Wereldwinkels, het Chili Komitee Nederland en Solidaridad. Een maand waarin op grote schaal activiteiten rond Chili georganiseerd gaan worden door verschillende groepen in Nederland.

Overigens kan het lessenpakket uitstekend 'los' worden gebruikt, als materiaal over democratisering in het algemeen.

Het pakket bevat zes hoofdstukken.

- Hoofdstuk één gaat over de situatie in Chili. Wat is er met de democratie gebeurd? Wat is een dictatuur, hoe werkt die door op de dagelijkse situatie van kinderen?
- Hoofdstuk twee is een situatiebeschrijving van Nederlandse arbeiders rond 1900. De leerlingen herkennen de parallellen die bestaan tussen Chili nu en Nederland toen.
- Hoofdstuk drie gaat over de

Nederlandse arbeidersstrijd rond 1900. Eerste introductie van verzet.

- Hoofdstuk vier over de volksstemming in Chili. Verschillende vormen van verzet worden behandeld en de achtergronden van de ondemocratische volksstemming. In dit hoofdstuk wordt uitgelegd dat democratie meer is dan alleen stemmen. Een introductie van sociaal-economische mensenrechten.
- Hoofdstuk vijf werkt de verzetsvorm muurschilderen uit. Deze zeer Chileense kunst wordt ook vergeleken met de graffiti hier.
- Hoofdstuk zes is een catechetische uitwerking van het thema muurschilderen als verzet. Hierin wordt aandacht besteed aan de geheimtaal die de eerste christenen gebruikten.

Het geïllustreerde leerlingenboek bevat 32 pagina's en is uitgevoerd op formaat 17-24. Kosten f 2,- per stuk (excl. porto). Verder zijn beschikbaar: een docentenhandleiding (achtergrondinformatie, verwerkingsvormen, lessuggesties) à f 5,00, een set foto's over Chili die in de klas opgehangen kunnen worden (10 voor f 20,00) en te huren video's.

Het pakket is te bestellen bij het Chili Komitee Nederland, Nieuwe Herengracht 29, 1011 RL Amsterdam. Tel. 020-270307.

V C N

Te koop: *China in perspectief*, een compilatie van artikelen uit het kwartaalblad China Nu dat wordt uitgegeven door de Vriendschapsvereniging Nederland-China. De redactie van China Nu heeft hier toe besloten in het kader van de groeiende belangstelling voor China en mede vanwege het opnemen van China in het eindexamenpakket voor geschiedenis en staatsinrichting in 1989. In een negental hoofdstukken komen achtereenvolgens de volgende

thema's ter sprake: cultuur en volk; de massabeweging; de politiek; de sociaal-economische hervormingen; het platteland; de cultuur in ontwikkeling; het dagelijks leven; 'kopstukken'; en de 'andere China's'. De auteurs zijn wetenschappers die op hun gebied China-kenners zijn.

China in perspectief is te bestellen bij de Vriendschapsvereniging Nederland-China door overmaking van f 24,50 (incl. porto) op giro nr. 2998732 t.n.v. VNC Utrecht, o.v.v. China in Perspectief.

**STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE**
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

Confrontatie met de dood, themanummer van Politieke en Sociale Vorming, vakblad voor maatschappijleer en vormingswerk

Heengaan, eindstation, inslapen: allemaal eufemismen voor de begrippen dood en doodgaan.

Opvallend is hoe moeilijk we kunnen spreken en zelfs denken over het natuurlijke verschijnsel 'dood'. De dood wordt uit het dagelijks leven verbannen, begraafplaatsen komen buiten de stad, stervens- en rouwprocessen voltrekken zich in besloten familie- of vriendenkring. Een begrafenis of crematie in stilte wordt steeds gebruikelijker.

Het is dus niet verwonderlijk dat ook docenten en leerlingen moeite hebben met het praten over de dood. Het tijdschrift 'Politieke en Sociale Vorming' poogt met dit themanummer het praten over verschillende aspecten van 'de dood' een beetje meer hanteerbaar te maken.

- J. van der Wal, psycholoog, schrijft een inleiding over rouw en rouwverwerking. Wat is rouw, hoe verloopt een rouwproces, welke risicofactoren kunnen rouw compliceren?
- Maartje Nicolaas, een negentienjarige scholiere, vertelt wat haar bewoog om stage te lopen bij Elisabeth Kübler-Ross, steun en toeverlaat van miljoenen stervenden en nabestaanden.
- Ineke Kienhorst en Marjolein Broese van Groenou schrijven over de opvang van suïcidale leerlingen. Hoe docenten dreigend suïcidaal gedrag kunnen onderkennen en hoe ze leerlingen kunnen begeleiden.
- Hoe deze opvang van suïcidale leerlingen in praktijk kan lopen, geeft leerlingbegeleider Arnold Steenbergen weer. Sharon is zo'n praktijkgeval.

- De dichter Anton Korteweg geeft boeiende interpretaties van de dood in de na-oorlogse Nederlandse poëzie.
- dr. P.A. Voûte kwam eind '87 in het nieuws omdat hij ongeneeslijk zieke kinderen in het Amsterdamse Emma Kinderziekenhuis in enkele gevallen een euthanasiepil geeft, die ze op een zelfgekozen moment kunnen innemen. Hilde Eleveld sprak met hem over zijn visie op het sterven en over de grens tussen actieve euthanasie en hulp bij zelfdoding.
- Een gastcolumn van Heleen Dupuis, hoogleraar medische ethiek, over 'Praten over de dood'.
- Verder lesmateriaal, een recensie, signalementen en de agenda.

Titel: Confrontatie met de dood (themanummer), 54 pag., f 10,-. Schriftelijk of telefonisch te bestellen bij: Stichting Burgerschapskunde, Postbus 349, 2300 AH Leiden. Tel. 071-121841.

SLO

Bij de Stichting Leerplanontwikkeling wordt gewerkt aan een docenten praktijkboek over het thema WOII-heden. Daarin komt een hoofdstuk praktische tips.

In verband met de samenstelling hiervan ontvingen wij de volgende oproep:

- Wanneer u in het kader van onderwijs over WOII-heden erg enthousiast bent over (educatief) materiaal voor de onderbouw (delen uit schoolboeken, diaserieën, videoprogramma's, geluidsopnamen, jeugdliteratuur, egodocumenten, films, permanente tentoonstellingen, tijdschriften, simulatiespelen, playreading enz.) en u denkt dat andere collega's er plezier aan kunnen hebben om daarvan kennis te nemen...
- Wanneer u themadagen, herdenkingen, vieringen, een werkweek, een project organiseerde of meemaakte en u denkt: 'dat was aardig, daar kunnen andere scholen ook iets mee doen'...

Wilt u dan zo vriendelijk zijn dit aan ons te melden. U kunt uw ideeën schriftelijk of telefonisch richten aan:
Elise Storck,
Overblaak 82,
3011 MH Rotterdam
tel. 010-4119864.

Oproep

Vaak zijn afdelingen van de VGN in bepaalde plaatsen onderbe-
mand. DOP en VUT hebben hun
tolgeëist. Ter vitalisering van afde-
lingen zijn nieuwe enthousiaste
bestuursleden van harte welkom.

Wie wil zich voor deze - toch zo
boeiende - taak inzetten?
Belangstellenden kunnen contact
opnemen met Frits Kat, Jude-
straat 4, 4011 GL Zoelen.

Anne Frank Krant

'Kinderen moeten zich niet laten
opstoken, maar zelf nadenken',
zegt Marga van Praag, presen-
tatrice van het Jeugdjournaal in
een interview in de ANNE FRANK
KRANT 10+ van 1989. Deze
krant bevat dit jaar vier speciale
pagina's over antisemitisme waar-
in Marga van Praag onder andere
uitlegt wat joods zijn voor haar
betekent. Lex Goudsmit vertelt
over de Tweede Wereldoorlog en
hoe dat zijn leven heeft beïn-
vloed.

In de ANNE FRANK KRANT
voor jongeren van 14 jaar en ou-
der komt de journalist Herman
Bleich aan het woord: 'ik blijf
mij jood noemen, totdat de laat-
ste antisemit is uitgestorven...' In
diezelfde krant vertellen joodse
jongeren over school, uitgaan,
joods-zijn en over antisemitisme.
De kleurenkaternen over anti-
semitisme in de ANNE FRANK
KRANT van 1989 sluiten aan bij
de tentoonstelling 'Antisemitisme:
een geschiedenis in beeld', die
vanaf mei 1989 in het Anne Frank
Huis te bezichtigen is.

Let op!

Een presentexemplaar van de
ANNE FRANK KRANT zal begin
maart weer bij *alle* scholen voor
basis- en voortgezet onderwijs in
de bus glijden.

De ANNE FRANK KRANT is
te bestellen bij:
Anne Frank Kranten, Parkweg
20a, 2271 AJ Voorburg.

Inleverdata van kopij voor de Kleio-Krant

Wij streven er naar dat KLEIO in
de eerste helft van de maand in de
brievenbussen ligt. Om dat moge-
lijk te maken vragen wij u om u
aan deze data te houden.

ER KAN BEST WEL EENS VAN
AFGEWEKEN WORDEN IN
SPOEDGEVALLEN, MAAR
ALLEEN NA OVERLEG
VOORAF MET DE EIND-
REDACTEUR.

Datum dat de berichten uiterlijk
gearriveerd moeten zijn:

aprilnr.	7 maart
mei nr.	10 april
jun nr.	9 mei
julinr.	13 juni

De aard van de KLEI-KRANT
vraagt om berichten, niet om
artikelen.

Toesturen aan de eindredacteur:
T. Bogaerts, Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein, tel. 03408-
83576.

TE KOOP AANGEBODEN

P. Geyl, *Geschiedenis van de
Nederlandse Stam*.
P.J. Blok, *Geschiedenis van het
Nederlandse Volk*.
R. Fruin, *Verspreide Geschif-
ten*, 10 banden plus register.
H.P.G. Quack, *De socialisten*,
9 banden.
*Standaard Geschiedenis van de
2e Wereldoorlog*, 7 banden.
De Eerste Wereldoorlog, 10
banden.

Prijs nader overeen te komen.
Inlichtingen telefonisch tussen
16.00 en 18.00 uur, tel. 02159-
18064.

Excursie

De vakgroep geschiedenis van de Hogeschool Midden-Nederland, (Utrecht) Instituut voor Educatieve Beroepen, waarvan de SOL deel uitmaakt, organiseert voor VGN-leden en introducé(e)s een

studiereis naar Florence
in de komende herfstvakantie, 14-21 oktober.

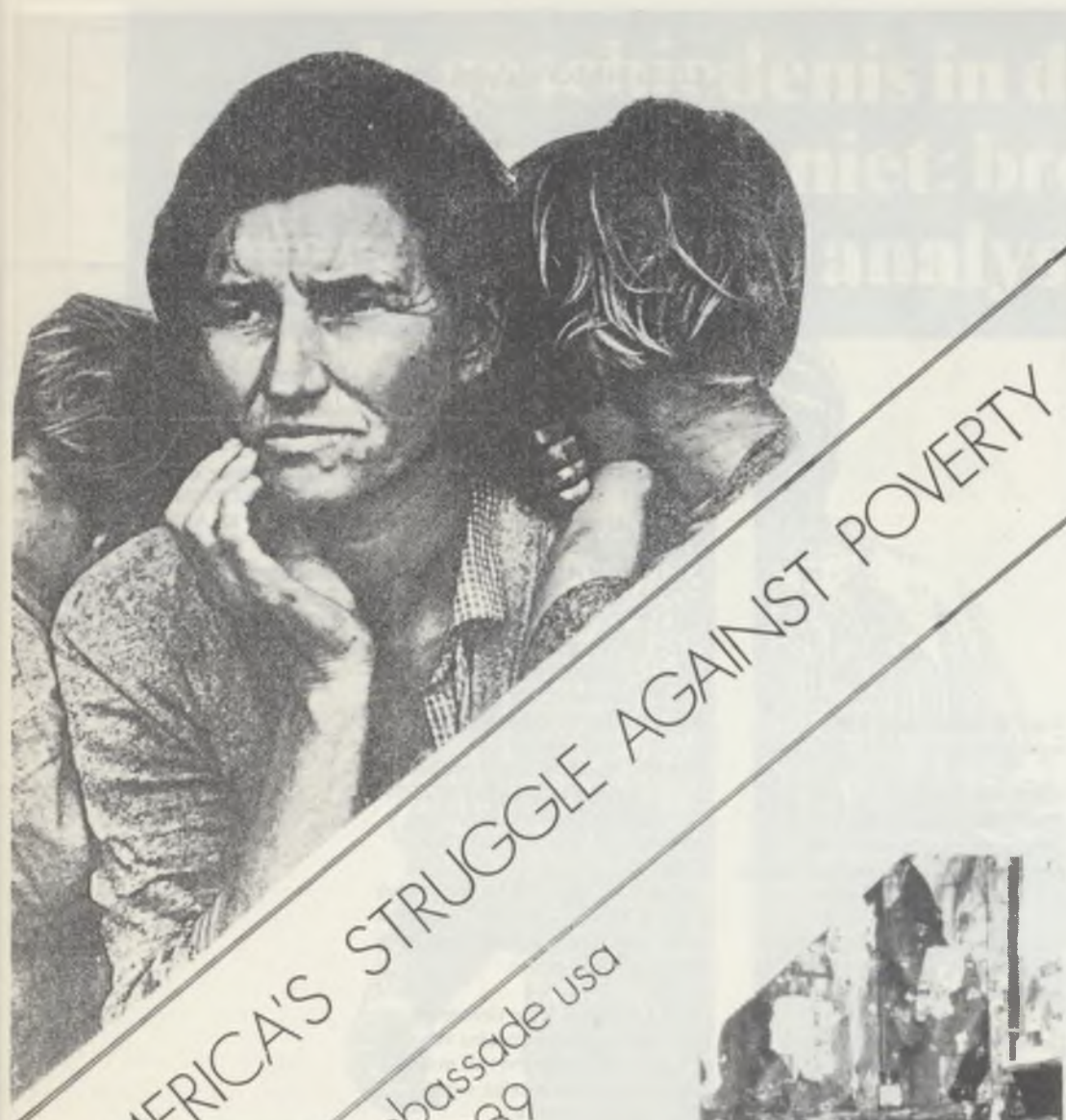
Bezocht worden o.a. het Palazzo Vecchio, de Uffizi, de Dom en het daarbij horende museum, de Accademia (met de David en andere beelden van Michelangelo), de Medici-kapel, de biblioteca Laurenziana, de S.Croce, het Bargello (met onder andere Donatello's David) enz., enz. Toelichting geven de docenten H. Schrijnemakers en Y. Smit.

De reis wordt gemaakt per trein (met couchette) of per bus en de hotel-accommodatie omvat logies (op basis van twee-persoonskamer met douche of bad), ontbijt en diner. Prijs: f 1390,-.

Mocht u belangstelling hebben, dan kunt u inschrijven door storting van f 250,- op giro 3180013 t.n.v. Hogeschool Midden-Nederland, onder vermelding van 'reis Florence'.

Het aantal deelnemers zal beperkt blijven tot 20   30.

Ter voorbereiding van de reis zal in Utrecht een bijeenkomst worden georganiseerd. Overigens kunt u ook nu al nadere inlichtingen verkrijgen door te bellen met H. Schrijnemakers (03432-2417, dinsdag t/m vrijdag tussen 19.00 en 22.00 uur).

AMERICA'S STRUGGLE AGAINST POVERTY

nvlm-vgn i.s.m. ambassade usa
UTRECHT 22 april 1989

America's struggle against poverty

Onder deze titel organiseren NVLM en VGN in samenwerking met de Ambassade van de Verenigde Staten een ééndaagse conferentie op zaterdag 22 april 1989 te Utrecht. Aan het vinden van een lokatie wordt op dit moment gewerkt. De deelnemers ontvangen voordien echter een routebeschrijving en een definitief programma. De Ambassade is er in geslaagd drie vooraanstaande hoogleraren bereid te vinden om een voordracht te houden. De voertaal op de conferentie is Engels. De prijs voor deze dag bedraagt (inclusief lunch) f 35,-.

Programma

- 10.00 Inschrijving en koffie
- 10.30-11.15 u Lezing van S. Whitfield, Max Richter Professor of American Civilization at Brandeis University: *Welfarism in the USA, a historical Overview, Welfare programmes now.*
- 11.15-11.30 u Pauze
- 11.30-12.15 u Lezing van J. Patterson (Fulbright visiting Professor) Brown University, thans Universiteit van Amsterdam: *America's struggle against poverty*, speciaal vanaf de New Deal politiek van Roosevelt.
- Vanaf 12.15 u Discussie met beide hoogleraren.

Tot 14.00 u Lunch

- 14.00-14.45 u Lezing van Prof. Cmiël, Iowa University (politieke ideeën): *History of Child Welfare in the 20th Century.*
- 14.45-15.00 u Discussie met Prof. Cmiël.
- 15.00-16.00 u Paneldiscussie.
- 16.00 u Sluiting.

Leden van de VGN kunnen zich per briefkaart aanmelden bij: H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam, met vermelding van 22 april 1989. Zij ontvangen zo spoedig mogelijk bericht over plaats en definitief programma. Het bedrag van f 35,- dient voor 15 april te worden overgemaakt op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te 's-Gravenhage.

VGN-LEERLINGENMATERIAAL

KLEIO

Vrouwen in de twintigste eeuw

De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Samenstelling en redactie Maria Graver Carla Wijngaert

Voor docenten is in 1988 verschenen:

VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW
De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Als achtergrondinformatie voor docenten bij het CSE 1990 onontbeerlijk!

De bundel is te bestellen door het overmaken van f 29,50 (bij bestelling van twee of meer exemplaren f 24,50) inclusief porto.

Onder de titel **KLEIO-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingmateriaal uit dat na te bestellen is.

Nog leverbaar zijn:

- KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk
- Alles inclusief porto.

- KD 6 Over Leven
KD 8 Suriname
KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique
KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg
KD 15 Honderd jaar Landbouwgeschiedenis 1880-1980

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk
meer dan 10 ex.	f 3,50	per stuk
- Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 De Gemeente

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multiperforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN

VOOR HET AL GEMEEN VOORTGEZET ONDERWIS

BRUGKLAS- en ONDERBOUWRAPPORT
SAMENGEVOEGD EN HERZIEN DOOR
P.H.F. GIELES EN J.C.M. GREEP

Uitgeverij VGN, Den Haag

Nog leverbaar is:
GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN
Brugklas- en onderbouwrapport samengevoegd en herzien door P.H.F. Gieles en J.C.M. Greep. Prijs f 13,50 inclusief porto.

De levertijd bedraagt ca. drie weken. Voor 'spoedbestellingen' kunt u contact opnemen met de redactie van Kleio tel. 03408-83576.

Is geschiedenis in de bovenbouw ook niet: bronnen interpreteren en analyseren?

Gamma Geschiedenis

In januari 1987 werd Gamma Geschiedenis op grootse wijze geïntroduceerd. Deze nieuwe methode baarde veel opzien vanwege de zo andere aanpak. Inmiddels is een groot aantal bovenbouwleerlingen op een vernieuwende manier met het vak geschiedenis bezig.

Belangrijk bij Gamma is de tweedeling in een Handboek en en Themaboeken. Het Themaboek bestaat uit een boeiende aaneenschakeling van korte, heldere leerstof en authentiek bronnenmateriaal. Samen geven de thema's een goede rondleiding door het vak. Voor achtergrondinformatie verwijst het Themaboek steeds naar het Handboek, een goed toegankelijk naslagwerk.

De verwijzingen naar het Handboek zijn zó duidelijk, dat leerlingen zelfstandig kunnen werken. De leerlingen leren

bronnen te interpreteren en te analyseren. Ze ontwikkelen op deze manier een zelfstandige studiehouding, die onontbeerlijk is in het vervolgonderwijs.

Indien u Gamma Geschiedenis nog niet voldoende kent, sturen wij u graag informatie toe. Omdat wij vinden, dat u beslist moet kennis maken met een methode die een verrijking binnen het vak geschiedenis betekent.

malmberg

Malmberg Uitgeverij b.v., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Tel. 073-288733.

De havo- en vwo-bovenbouw zat er op te wachten.

De nieuwe geschiedenismethode voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs

Hans Ulrich schreef een nieuwe methode Geschiedenis voor leerlingen van de onderbouw van het voortgezet onderwijs: *Andere tijden*. De meest recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zijn erin verwerkt. Nieuw zijn de invalshoeken en de verrassende uitwerking daarvan. Het taalgebruik is verrassend en maakt het leerlingenvoel plezierig leesbaar. Opvallend is de rustige, heldere vormgeving, waarbij storende poespas is vermeden.

EEN STAP NAAR ANDERE TIJDEN

Onderdeel van deze nieuwe methode zijn vele originele en verhalende foto's, illustraties en historische kaarten. Uniek is de splitsing van de werkboeken, direct al in het 1e jaar, naar de verschillende onderwijstypen lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo.

Recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zijn erin verwerkt

Andere tijden legt verbanden tussen onze wereld nu en die van vroeger. De mens staat daarin centraal: culturele aspecten, mentaliteit, opvattingen en intermenselijke verhoudingen komen in deze methode ruimschoots aan bod. Andere tijden zal in de praktijk meer worden ervaren als een boeiend leesboek dan als een studieboek.

Andere tijden sluit beter aan bij de behoeften van leerlingen en docenten

Met deze nieuwe methode hebben we vooral als doel: het vak Geschiedenis nu en voor de toekomst boeiender, toegankelijker en dus aantrekkelijker maken voor jonge mensen. Of we daarin geslaagd zijn kunt u zelf beoordelen door onderstaande bon in te sturen.

Andere tijden bestaat voor het 1^e en 2^e leerjaar uit:

- leerlingenvoel
- afzonderlijke werkboeken voor lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo
- afzonderlijke docentenhandleiding
- afzonderlijke toetsenbundels

Voor het derde leerjaar is 'Andere tijden' gesplitst in 2 versies voor lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo met de betreffende onderdelen.

malmberg

Malmberg Uitgeverij B.V., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Telefoon 073 - 288733.

Graag ontvang ik het beoordelingspakket *Andere tijden*.

Naam :

Docent aan :

Adres :

Postcode/plaats :

Stuur deze bon in een gesloten envelop naar Malmberg uitgeverij b.v., postbus 233, 5201 AE 's-Hertogenbosch Afdeling Verkoop Voortgezet Onderwijs.

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PA-BO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.
G. Kolen, *secretaris en penningmeester*, Van der Lekstraat 52, 3341 GX Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.
Mw. A.J.M. Burlet, Ruysdaelstraat 53, 6521 EA Nijmegen. Tel. 080-238094.
A. van Zeyl, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.
Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.
L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.
J. Krol, Vredestraat 10, 6511 OG Nijmegen. Tel. 080-221615.

• Didactiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeijer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-424.
A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171¹¹, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-6629386.
Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-417822.
H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.
H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.
R. Verstaen, Kloosterwal 4, 6118 BL Nieuwstadt. Tel. 04498-54172.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Postbus 6067, 7401 JB Deventer. Tel. 05700-30825.
Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warfhum. Tel. 05950-3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.
Mw. M. Vencken-Martens, Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.
H. Lambooi, Nes 2a, 1741 JZ Schagen. Tel. 02240-14347.

• Commissie Basisvorming

Henry Ketelaars, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, 6871 LR Renkum.
Paulien Becker, Melis Stokelaan 1580, 2541 ET 's-Gravenhage.
Ronald Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle.
Frank Govers, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden.
Kees Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn.
Gerard Twickler, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonksveer.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.
W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-339557.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
Mw. H. Budé-Janssens, Patrijslaan 12A, 2261 ED Leeidschendam. Tel. 070-277923.
Chr. Nigten, Acaciastraat 85, 2565 JV 's-Gravenhage. Tel. 070-638278.
E. van Vliet, Van Diemenstraat 113, 7535 AL Enschede. Tel. 053-306801.

• Commissie 12-16 jarigen

H. Ketelaars, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08373-15958.
G. Twickler, *secretaris*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonksveer. Tel. 01621-14191.
Mw. P. Becker, Segbroeklaan 424c, 2565 EL Den Haag. Tel. 070-608635.
R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038-652523.
F. Govers, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden. Tel. 04132-64117.
C. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar, vacant.
Amsterdam. H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.
Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Den Bosch. F.M. Elkerbout, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-6795.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven vacant.
Goes. Mw. I. Nooren-Damen, Parkweg 11, 4461 SG Goes. Tel. 1100-14787.
Groningen vacant.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-252922.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.
Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Bergweg 20, 6212 CX Maastricht. Tel. 043-250935.
Rotterdam. P. Baardse, Scheepmakerskade 139, 3011 VX Rotterdam. Tel. 010-145835.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Venlo vacant.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.
Zwolle vacant.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.
B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.
T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.
J. Snijders, Churchilllaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Maria Grever, *voorzitter*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-232754.
Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 212, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.
Karin Loggen, Linnaeuslaan 47, 3571 TT Utrecht. Tel. 030-730320.
Anja van Oostrom, Korte Prinsengracht 4¹¹, 1013 GS Amsterdam. Tel. 020-236316.
Carla Wijers, Everard Meijsterlaan 38, 3533 CN Utrecht. Tel. 030-946708.
Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.
Hans Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.

• Redactie Kleio

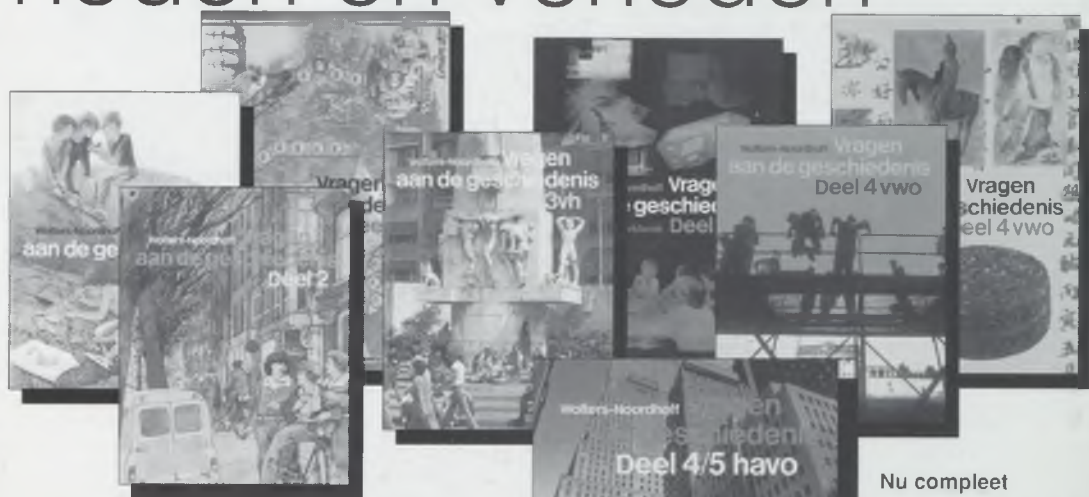
A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.
C.W. Torremans, *secretaris*, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.
C.A.M.J. Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
C.M.J. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
Mw. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN Den Haag. Tel. 070-638805.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.
D. Verkuil, Oudwijkderdwarsstraat 84, 3581 LG Utrecht. Tel. 030-523840.
H. Termeer, Jekerstraat 19, 6542 KZ Nijmegen.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-346212.
J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01751-16387.
E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

Vragen aan de geschiedenis:

op het raakvlak van heden en verleden

Veel docenten gebruiken *Vragen aan de geschiedenis* al jaren met groot enthousiasme. Want *Vragen aan de geschiedenis*:

- is probleemgericht, met duidelijke leerdoelen
- sluit aan bij de belevingswereld van de leerlingen
- heeft een overzichtelijke structuur en sprekende illustraties
- zet de leerlingen aan het denken, zodat ze zelf een historisch tijdsbesef ontwikkelen
- geeft de docent alle didactische ruimte
- houdt rekening met de ideeën en suggesties van haar gebruikers

... en verliest bij dit alles geen moment de lespraktijk uit het oog!

Voor meer informatie:

Wolters-Noordhoff bv
Mw. M. Mulder, voorlichter
Postbus 58
9700 MB Groningen
Telefoon (050) 22 65 22

Nu compleet

Vragen aan de geschiedenis is een methode voor *alle* klassen van mavo, havo en vwo. Dit voorjaar rolt het laatste deel van de persen: deel 5/6 vwo. Daarmee is *Vragen aan de geschiedenis* compleet.

Ook verkrijgbaar via de boekhandel

Vragen aan de geschiedenis:
voor velen geen vraag meer!

Wolters-Noordhoff